«Մատենայ Մատենադարան» Թիւ 18

Թ. ԱՋԱՏԵԱՆ

ՏԱՏԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ

ԵՒ ԻՐ

ԱԿԱՆԱՒՈՐ ԴԷՄՔԵՐԸ

ԱՐՔՈՒՆԻ ՎԱՌՕԴԱՊԵՏ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆ

ԻՍԹԱՆՊՈՒԼ

1952

«ԱՒՐՕԼ» ՏՊԱՐԱՆ

V-A HIS
AZAT
1952

"Մշակույթ" մատենաշար թիւ 18

Թ. ԱԶԱՏԵԱՆ

ՏԱՏԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ԻՐ ԱԿԱՆԱՒՈՐ ԴԷՄՔԵՐԸ

(«Աստղաբեր» ամսագրեն առտատպուած)

ԻՍԹԱՆՊՈՒԼ

1952

"ԱՐՕԼ" Տպարան

ՏԱՏԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻՆ

ԾԱՓՈՒՄԸ ԵՒ ԻՐ ԱԿԱՆԱՒՈՐ ԴԷՄՔԵՐԸ

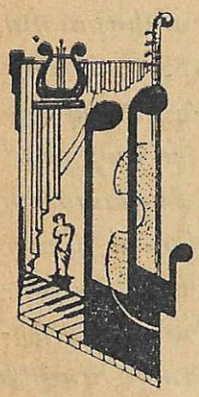

ԿՆԱՔ բանաստեղծական բնագաւառին ծնունդ Ամիրայեան գերդաստաններուն մէջ առանձնայատուկ ու պանծալի տեղ մը կը գրաւեն Տատեանները:

Մօտենալէ առաջ այն ականաւոր դէմքերուն, որոնք աւելի քան մէկ դար, սերունդէ սերունդ Արքունի Վաոզապետութեան եւ այլ Պետական պատասխանատու բարձր պաշտօններ վարած են այս երկրին մէջ, ու նոյն ատեն հանրանուէր ծառայութիւններով ու բարեգործութիւններով մեծապէս օգտակար հանդիսացած են Հայ համայնքին, կ'ուզենք, վաւերական աղբիւրներու լոյսին տակ, ստուգումը ընել՝ դէպի ետ, վեց դարերու վրայ երկարածգուող ազնուատոհմ այս գերդաստանի պատմական անցեալին ու ծագման պարագաներուն վրայ:

Տատեանները, Ժ.Ը. դարուն վերջերը, Օսմանեան պետութեան մայրաքաղաքը՝ Իսթանպուլ եկած հաստատուած են իրենց ծննդավայրէն, հանճարածնունդ այն բնագաւառէն՝ որ Ակն կը կոչուի: Անոնցմէ առաջին եկուր Մհոս՝ Առաքել Տատ Ամիրայի կրտսեր որդին Յովհաննէս Պէյ Տատեանն է որ հետամուտ եղած ու դարերու փոշիներուն մէջէն ի յայտ բերած է իր անզուգական գերդաստանին ծագումը հաստատող վաւերական տուեալները:

Այսպէս, անոր դիմումներուն վրայ, Ակնայ Առաջն. Փոխանորդը Պետրոս Ծ. Վրդ. հին արձանագրութեանց պրպտումներու կը ձեռնարկէ, ու վերջապէս 1851ին կը յաջողի Ռուբինեանց շրջանի մագաղաթեայ Աւետարանի մը ետին Տատեան գերդաստանի ճիւղագրութիւնը գտնել՝ արձանագրուած 1758ին, Ակնայ Առաջնորդ Տ. Պօղոս Արքպ.ի ձեռագրով եւ անձնական կնիքով: Այդ թանկագին վաւերագրին լուսանկարը, ինչպէս նաեւ իր, հինգ եկեղեցականներու եւ Ակնցի 15 երեւելիներու ստորագրութիւնը կրող տեղեկագիր մը ան կը փութացնէ Տատեան Յովհաննէս Պէյին:

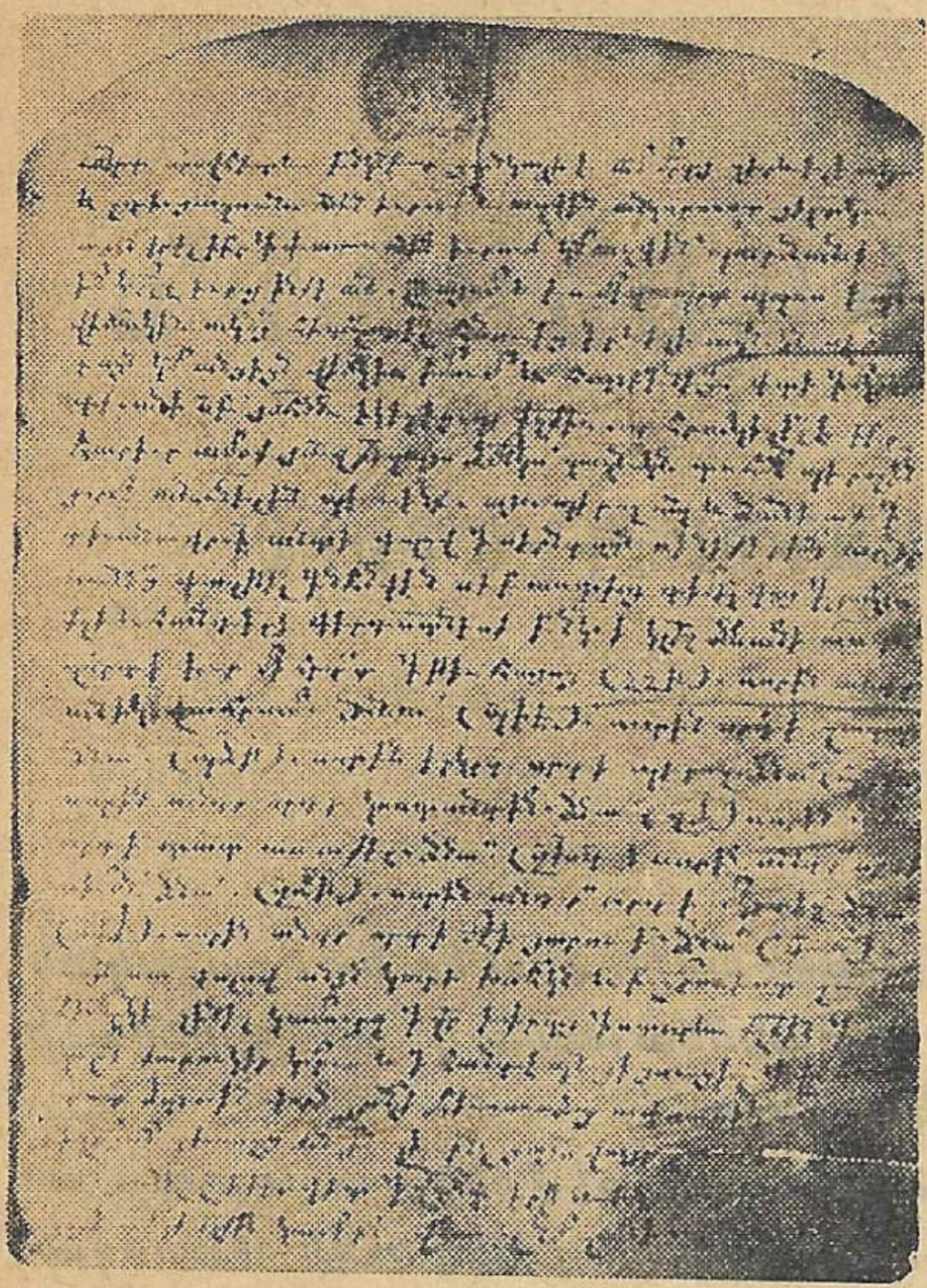

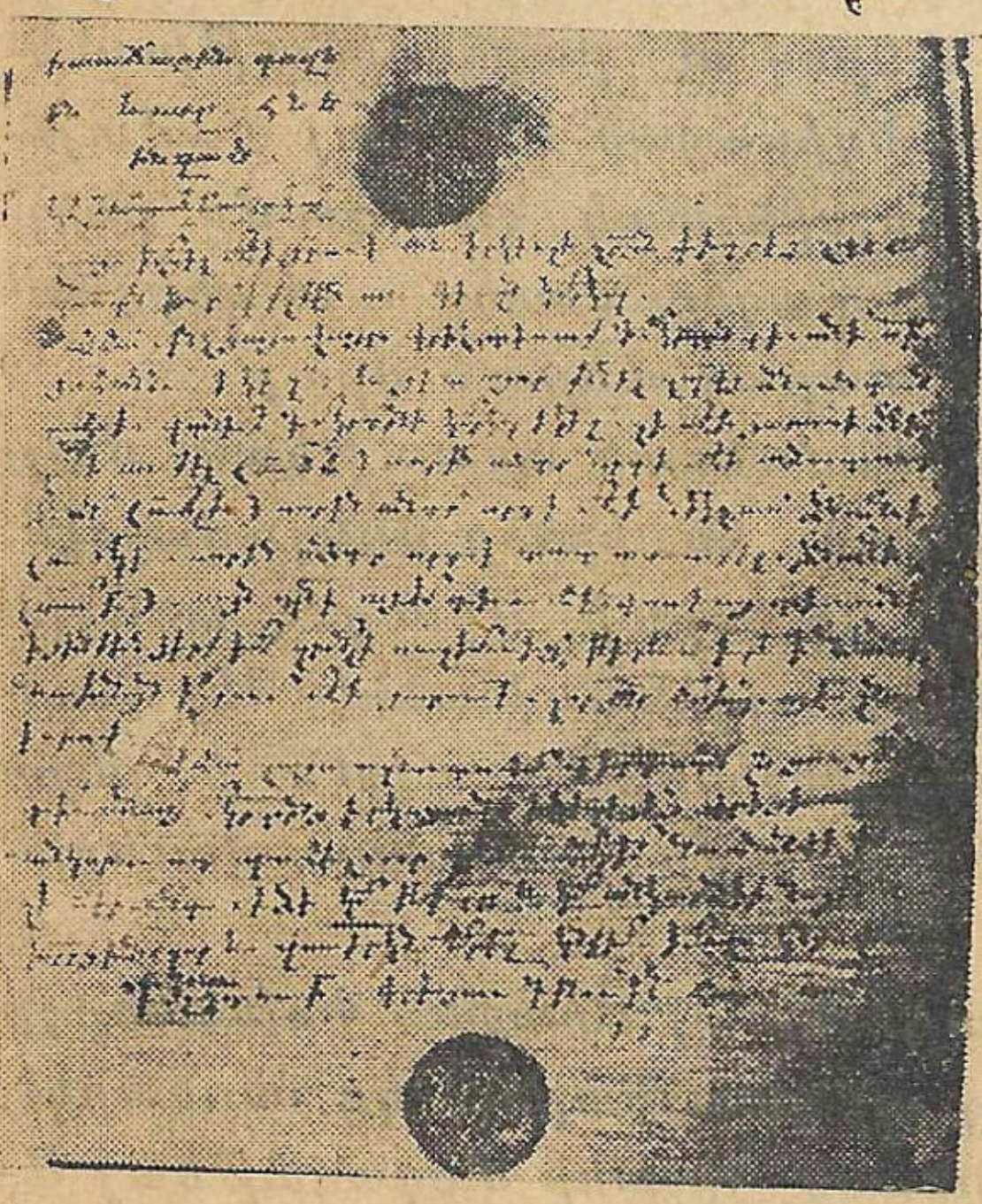

Տատեան ազգատոհմին
ծագման վերաբերեալ
վաւերագիրները
Ակնայ Առաջնորդ Պօղոս Արքպ.ի
ձեռագրով [1758]։

(Իր բնագրէն արտահանուած)

Տատեան գերդաստանի կենսագիրներուն կողմէ փոփոխութեան ենթարկուած ու եղծուած ըլլալով սոյն ճիւղագրութեան բովանդակութիւնը, Ռոստոմբէրդի մէջ առիթը կ'ունենանք զետեղելու ո՛չ միայն հարազատ բնագրին լուսանկարները, այլ եւ Պօղոս Արքպ.ի դժուար ընթեռնելի այդ ձեռագրին անսխալ ընդօրինակութիւնը, որ հետեւեալն է.—

«Արդ որովհետեւ բնականաբար ցանկալի է ամենայն մարդոյ գերեւելի անցս եւ զդիւցազունս աշխարհին իւրում եւ ազգին անկորուստ յիշատակ. արձանագրել իբր ի փառս աշխարհին իւրում կամ ազգին՝ պարծանք իմն համարելով իւրոյ ինքեան.— Ըստ այսմ եւ ես մեղապարտ Պօղոս Եպիսկ. վիճակին Ակնայ հետազօտեալ հնութեանց երեւելի ազնըւական սերնդոցն կամ անցիցն վիճակիս իմում եւ հայրենեացս գտի ի մկրտարան դիւանի Ս. Յօհաննէս Եկեղեցւոյ քաղաքիս. որ հրակիզեալ է իբր հարիւր ամօք յառաջ քան զայս ժամանակս՝ զազնուական տոհմն Պետրոսեան յորմէ անուանեալ են Պետրոսեանք: Այս Պետրոս որպէս եւ ծանեար ի դիւանագրութենէ անտի զոլով ի սերնդոցն Սենեքերիմայ Արծրունեաց գաղթեալ ի Նահանգէն Սեբաստիոյ դիմեալ գայ ի յԱկնս քաղաք եւ հանդերձ գերդաստանօք բնակութիւն կալեալ ծնանի աստ զորդի իւր Միհրդատ ի թիւ Հայոց (ՉՂԹ). սորին անդրանիկ Վահրամ ծնաւ (ՊԽԷ). սորին որդի Զաքայ ծնանի (ՊՄԹ.) սորին երկրորդ որդի Պետրոս ծնանի (ՊՂԹ.) սորին անդրանիկ որդի Կոստանդին ծնանի (ՋԺ.) սորին անդրանիկ որդի Տէր Առաքել ծնանի (ՋԽԹ.) սորին անդրանիկ որդի Սիմոն ծնանի (ՋՀԹ.) սորին

անդրանիկ որդի Մկրտիչ ծնանի (ՌԻԵ.) սորին անդրանիկ որդի Մհտսի. Յարութիւն ծնանի (Ռ՛Հ). Սոյն սա գոլով անձն կարի խոհական եւ բազմարուեստ զառաջինն հիմնըկէ չինել կամուրջ ի վերայ Եփրատայ ի ստորեւ քաղաքին ի սեպ կողմն քարուկիր կամարաւ եւ ի հանդէպն յեցուցեալ ի վերայ հաստատ ժայռին գործ զարմանալի հիւսուածոյ ազուցիկ փայտից ի զարմացումն տեսողաց ժամանակին. զի մինչ ցայն վայր լաստիւ լինէր անցանելը ընդ Եփրատ գետ ի վտանգ երթեւեկաց: Վասն որոյ նախանձեալ յոյժ տէրն քաղաքին կամէր վերասել նմա զանխուլ. զայս իմացեալ Մտսի. Յարութիւն առ երկիւղի չառաջն փոխադրեաց զգերդաստանն իւր ի քաղաքէն առ գիւղն Կամարակապ:

«Ահա մինչ ցայս վայր գրեալ. տեսաք ի մկրտարան դիւանի Սրբոյ Յօհաննու եկեղեցւոյ: Եւ յետ այսր քննեալ զապագայ Ննունդան տոհմիս գտանիմք ի մկրտարանի Կամարակապ եկեղեցւոյ. զի Մտսի. Յարութիւն ծնեալ զՄհտսի. Առաքել (Ռ՛ՃԺ.) սորին անդրանիկ որդի Մհտսի. Աստուածատուր ծնանի (Ռ՛ՃԼԸ.) սորին անդրանիկ որդի Մհտսի. Նիկողայոս ծնանի (Ռ՛ՃԿԲ.) սորին անդրանիկ որդի ՏԱՏ Առաքել ծնանի (ՌՄԲ.) սոյն պատանի այժմ դեռ հինգամեայ տեսանի ի չինքեան ձերբ իմն զարմանալի ուշիմութեանց. թերեւս երեւի նմանիլ նախնոյն իւրում Մհտսի. Յարութեան, զոր Տէր ճոխացուսցէ շնորհիւ իւրով:

« Ահա զայս ազնուատոհմ գերդաստանն ըստ ցուցմանն դիւանաց մկրտարանաց երկոցունց եկեղեցեաց գրեցի աստ անկորուստ պահել. որ պարտինս համարիմ նահանգի իմում. զի սերունդ մեծի կամ թագաւորաց եւ կամ անկարծիք նոցին նախարարաց են զոր եւ վաւերական համարեալ կնքեմ իմով կնքով առ ի հշմարտութիւն: Գրեցաւ ի թուին Հայոց ՌՄԷ Հոկտեմբեր ա.ին»:

ԿՆԻՔ
ՊՕՂՈՍ ԱՐՔ.Ի

Պետրոս Ծ. Վրդ. իր տեղեկագրով Յովհաննէս Պէյ Տատեանին հաղորդած է նաեւ հետագայ յաւելուածական ծանօթութիւնները.—

«Պէտք կ'զգանք աւելցնելու թէ մինչեւ Ձեր հայրը Տատ Առաքել, Ձեր ընտանիքը, իր Պօղոս Արքեպիսկոպոսի երեւան հանած ծագումէն սկսեալ, 14 սերունդ ունեցած է: Տատ Առաքել մեր քաղաքը թողած է Պոլիս երթալու համար եւ հոն Սուլթան Սէլիմ Գ.ի կողմէ 1795 Յունիս 17ին Կայսերական Վառօդարանի Ընդհ Տնօրէնութեան բարձր պաշտօնին կոչուած է:

« Տատ Առաքելի զաւակներն են, Սիմոն, Թադէոս, ծնած Կամարակապի մէջ, եւ Յովհաննէս ծնած 1798 Փետր. 14ին Պոլսոյ մէջ, որ Ձեր Վսեմութիւնն է, ներկայիս Կայսեր. Վառօդարանի Ընդհ. Տնօրէնը: Ասկէ կը հետեւցուի թէ այս ընտանիքին գլխաւոր անդամէն սկսեալ. որ միակ ճանչցուածն է նախահայրերը ցարդ չէին ճանչցուած Պերոզէն սկսեալ (1300) մինչեւ հանգուցեալ Սիմոնի զաւակները եւ Ձեր Վսեմութիւնը, կը յայտնուի թէ այս ազնուական ցեղը 15 սերունդ ունեցած է: (Յովհաննէս

Տատեանի զաւակներն են, — Առաքել-Սիսակ Տատեան, Ներսէս-Խոսրով Տատեան, Յարթին-Գարեգին Փաշա Տատեան եւ Գրիգոր-Միհրան Տատեան) »

(Ստորագրուած Պետրոս Վրդ. եւ յաջորդաբար միւսները)

Յովհաննէս Պէյ Տատեան Ամէնէն ուշագրաւ դէմքը կը հանդիսանայ իր գերդաստանին: Իր մշակութային խոր հմտութիւնը ի յայտ կուգայ այն կարգ մը երկարաշունչ երկասիրութիւններուն մէջ, զորս գրի առած է տարիներու աքնաջան հետազօտութիւններով եւ որոնք սակայն «արդ անտիպ եւ հետեւաբար անծանօթ մնացած են իր բոլոր կենսագիրներուն: Պիտի ջանանք գէթ ընդհանուր գաղափար մը տալ պատմական այս աշխատասիրութեանց մասին:

Այժմ հետեւինք բարեհամբաւ այս գերդաստանին ականաւոր ու կարկառուն դէմքերու տողանցքին, տալով միայն արագ ու հիւանցիկ ուրուագիծը անոնց կեանքին ու գործունէութեան.--

ՄՀՏՍԻ. ԱՌԱՔԵԼ ՏԱՏ ԱՄԻՐԱ. — Ծնած է 1753 Դեկտ. 20ին Ակնայ Կամարակապ գիւղը: 1[illegible] տարեկանին կու գայ Կ. Պոլիս, յետոյ կը դառնայ ծննդավայրը, հոնկէ ալ խոյս կ'երթայ Երուսաղէմ. դարձին կը շինէ երկու ջրաղաց. կրկին կը մեկնի Պոլիս, ուրկէ այս անգամ պաշտօնով կը վերադառնայ հայրենիք. գլուխ հանելու համար շինութիւնը Եփրատի նորա կառոյց կամուրջին: 1[illegible]ին երբ վերջնականապէս կը հաստատուի Թուրքիոյ մայրաքաղաքը, իր առջեւ կը բացուի գործունէութեան ու յառաջդիմութեան լայն ասպարէզ մը: Ատեն մը սեղանաւոր, քիչ ետք պաշտօնեայ աղօրիքի ընկերութեան մը մէջ եւ 179[illegible]ին իր ճարտարամտութեան շնորհիւ կը կոչուի Արքունի Վառօդապետութեան պաշտօնին: Մհտսի. Տատ Ամիրա կը հնարէ զանազան մեքենաներ. անիւաւոր նաւակներ, ջրհաններ եւ այլ գործիքներ, որոնք իրեն կ'ապահովեն բացառիկ համբաւ եւ հարստութիւն: Ան իր ծննդավայրին եկեղեցիին եւ դպրոցին կը նուիրէ հասութաբեր կալուածներ: Կը վախճանի 1812 Օգոս. 31ին ու կը թաղուի Օրթագիւղի գերեզմանատունը:

ՍԻՄՈՆ ԱՄԻՐԱ ՏԱՏԵԱՆ. — Մհտսի. Առաքել Տատ Ամիրայի եւ իր կնոջ Աննա Խաթունի (ծն. Ալիքսանեան) անդրանիկ զաւակն է Սիմոն Ամիրա որ ծնած է 1870ական թուականներուն Կամարակապի մէջ եւ իր ծնողքին հետ Պոլիս գալով կը ծառայէ իր հօր քով: Վառօդարանի գործերուն մէջ յետոյ խոր հմտութիւն ու ձեռնհասութիւն ձեռք բերելով, իրեն կը վստահուի Արքունի Վառօդապետութիւնը, զոր եղբօրը՝ Յովհաննէս Պէյի գործակցութեամբ կը վարէ մինչեւ իր մահը: Իր հօրը օրինակին հետեւելով, մեծապէս կը սատարէ ծննդավայրին եկեղեցւոյն եւ դպրոցին: 1820ին Սիմոն Ամիրա եւ Յովհաննէս Պէյ Տատեան կը կառուցանեն Այ-Ստէֆանոսի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին եւ Յունաց համար ալ աղօթավայր մը: Օգտակար ծառայութիւններ կ'ունենայ նաեւ համայնքային գործերու մէջ: Իր մահը տեղի կ'ունենայ 1832ին:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆ. — Կրտսեր զաւակը Մհտսի. Առաքել Տատ Ամիրայի: Ծնած է 1798 Փետր. 14ին Ազատլըի մէջ: Տոհմային լուրջ կըր-

թուքին մը կ'ստանայ՝ ուսուցիչ ունենալով ժամանակին նշանաւոր հայկաբաններն ու Մխիթարեան Հայրեր: Կը սորվի նաեւ Յունարէն եւ այլ օտար լեզուներ: 1820ին Տեսուչ կը կարգուի Պէյքօզի թղթի գործարանին: 1813էն սկսեալ կը պաշտօնավարէր արդէն Վատօդարանին մէջ:

ՄԱՀՏԵՍԻ· ՏԱՏ ԱՄԻՐԱՅԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

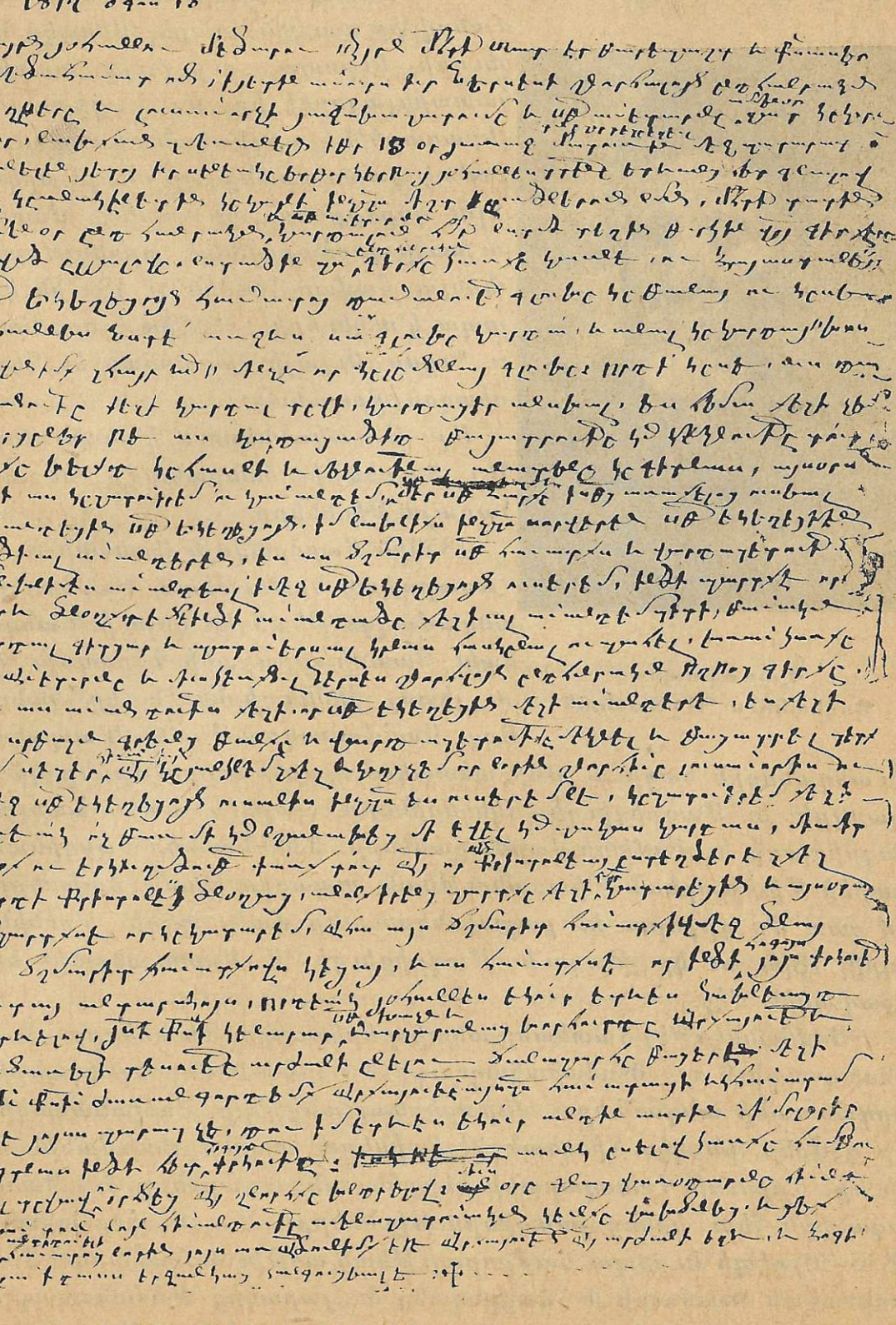

(Տասեան Յովհաննէսի Պէյի Ձեռագիր Ժամանակագրութենէն)

1828ին կը հնարէ հրացանի երկաթները ծակելու յատուկ մեքենայ մը, որուն համար ինքը եւ եղբայրը դրամական պարգեւներ կը ստանան Արքունիքէն։ Սիմոն Ամիրայի մահէն ետք, 1832ին Կայս. հրամանով Յովհաննէս Պէյ Ազատլըի վառօդարանին Արքունի Վառօդապետ կ'անուանուի։ Իսկ Այ-Ստեֆանոսի վառօդարանին վերատեսչութիւնը կը յանձնուի Պօղոս Պէյի։ Յովհաննէս Պէյ Տատեան 1835ին, Սուլթան Մահմուտի հրամանով իր զաւկին Առաքել-Սիմակի հետ կ'ուղեւորի Եւրոպա, ուր շուրջ տարի մը, կը կատարելագործէ իր մասնագիտութիւնը ու վերադարձին արդիական կարգ ու սարքով կ'օժտէ վառօդարանը, կը հնարէ երկաթ ձուլելու գործիքներ, կը հիմնէ մետաքսի ու չուխայի գործարաններ, որոնց մեքենաները բերելու համար 1842ին եւ 1847ին կրկին Եւրոպա կ'ուղեւորի։ 1856ին է որ Յովհաննէս ու Պօղոս Միրալայի աստիճան եւ Պէյութեան տիտղոս կ'ստանան։

Վառօդապետ
Յովհաննէս Պէյ Տատեան

Այս թուականներուն կ'սկսին Յովհաննէս Պէյ Տատեանի հանրանուէր եւ ազգօգուտ ծառայութիւնները։

1856ին Բարձրագոյն Ատեանի եւ 1857ին Հասարակաց Կրթութեան Բարձր. Ժողովին անդամակցութեան կը կոչուի։ Կ'անդամակցի նաեւ Պատրիարքարանի Գերագոյն Ժողովին ու յետոյ հիմնադիրներէն կը հանդիսանայ Ազգ. Սահմանադրութեան։ Կ'ապահովէ Ազգ. Հիւանդանոցին հացի ու մսի պետական պարենաւորում մը։ Կը կառուցանէ Ազատլըի եւ Մագրիգիւղի եկեղեցիները, ինչպէս նաեւ Նարլըգաբուի, Մագրիգիւղի եւ Իզմիրի վարժարանները։ Մեկենաս կը հանդիսանայ Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան, տպագրութեան ծախսերը հոգալով շատ մը գրքերու եւ քարտէսներու։ Իր մահը տեղի կ'ունենայ 1869 Ապրիլ 18ին ու կը թաղուի Մագրիգիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ։

Յովհաննէս Պէյ Տատեանի անտիպ երկասիրութիւնները. — 1.— Ինքնակենսագրութիւն եւ Ժամանակագրութիւն (1798-1849)։ Իր կեանքին ու իր գերդաստանի անդամներու վերաբերեալ անցքերը, ժամանակակից կարեւոր դէմքեր, ինչպէս Տիւզեան Չէլէպիներու տխուր վախճանին օրագրութիւնը, Արքունի Վառօդարանի ներքին անցուդարձերը եւ Պետական Աւագանիին հետ իրենց յարաբերութիւնները։ 2.— Ուղեւորական Օրագիր (1835-36) դէպի Եւրոպա ճամբորդութեան առթիւ (անաւարտ)։ 3.— Իմաստասիրական Պատմութիւն Հայկազանց եւ յարակից Ժամանակագրական Աղիւսակ համաշխարհային քաղաք. անցքերու (1862-66ին գրի առնուած)։

Այս երեք ծնողագիրներէն յատկանշական մասեր արտագրուած են Աստղաբեռդի մէջ: Յովհաննէս Պէյ Տատեան գրի առած է նաեւ իր եղբօր Սիմոն Ամիրայի ընդարձակ կենսագրութիւնը, որ անյայտ կը մնայ:

ՊՕՂՈՍ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆ. – Սիմոն Ամիրայի երկրորդ զաւակը: Ծնած է 1800ին Ագատը: Բնածին ուշիմութեամբ կը դառնայ նախ նեցուկ իր հօր. իսկ 1832ին կը յաջորդէ անոր՝ Վառօդապետի պաշտօնին կոչուելով: Արքունիքին ու ժամանակակից պետական մարդոց վստահութիւնը կը վայելէ ու կ'արժանանայ բարձրագոյն պատիւներու եւ Ուլայի աստիճանին: Քանիցս Եւրոպա կ'ուղեւորի ու կը ներկայանայ Նաբոլէոն Գ. Կայսեր: 1846ին Այ-Սթէֆանոսի իր բնակարանին մէջ չորս օր հիւրընկալած է Սուլթան Մէճիտը:

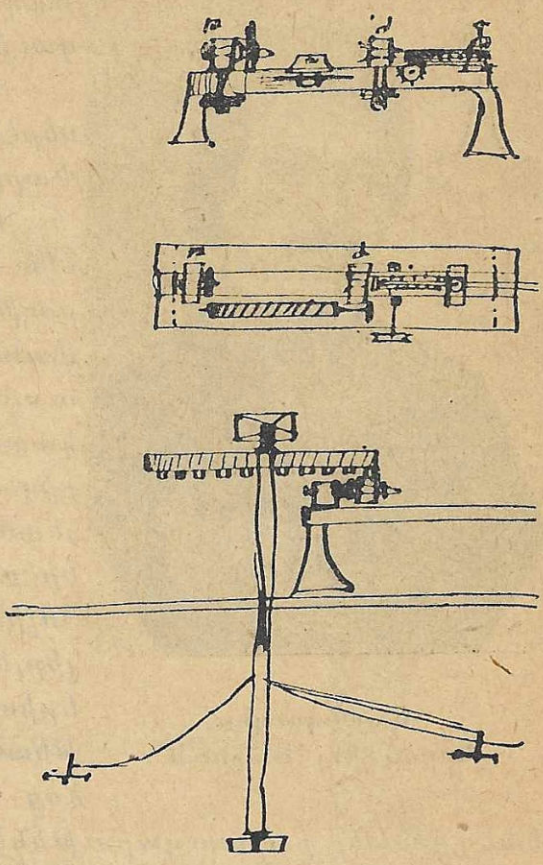

Տատեան Յովհաննէս Պէյի հնարած երկաթ ծակելու մեքենան

Պօղոս Պէյ Տատեան նշանաւոր հանդիսացած է իր բարեգործութիւններով: 1853ին Ս. Փ. Հիւանդանոցի հիմնարկութեան առթիւ կը նուիրէ 1000 կանգուն հող, որուն վրայ կը կառուցուի ժանտախտանոցը. հաստատութեան դիմացի այգին եւս ինք կը նուիրէ, 1500 ոսկի ծախսելով: 1814–48 կը վարէ Մխիթէվէլլիութիւնը Ազգ. Հիւանդանոցին, որուն կը նուիրէ իր տան սահմանուած միսի պետական պարէնը: Իր առատաձեռնութենէն օգտուած են նաեւ եկեղեցիներ, կրթական ու բարեսիրական այլ հաստատութիւններ: Հայ համայնքին ամէնէն ազդեցիկ դէմքը կը հանդիսանայ: 1851ին կ'արժանանայ Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոսին Հայրապետական Կոնդակին, որ կ'սկսի սա տողերով. «Հոգւով ազգասիրութիւն հանդիսացեալ մեծահռչակ Պօղոս Ամիրա բարեբանեալ ժառանգի Տատեան ջեռմեռանդութեամբ հոգւոյ նուիրեմ զողջոյն Քրիստոսական մաղթելով զմշտնջենաւորութիւն հովանաւորութեանց նորայ ի վերայ Չեր եւ ամենայն ժառանգաւորաց տոհմականաց մեծանուն Տատեանց»: 1858–59ին Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքին մէջ գիշերօթիկ վարժարան մը հաստատելու համար, Պալեան Ամիրայի հետ կը նուիրէ 180 հազար դրուշ, որով վերանորոգուած են վանքն ու մատուռը: 1859ին իր եւ Յովհաննէս Պէյ Տատեանի հիւրը կ'ըլլայ Զօր. Լօրիս Մելիքով, որ Պոլիս եկած էր էջմիածին առաջնորդելու նորընտիր Մատթէոս Կաթողիկոսը: Պօղոս Պէյ անդամակցած է նաեւ Պատրիարքարանի Դերագոյն Ժողովին:

1861ին դարմանումի համար Սուլթան Ազիզի թելադրութեամբ Փարիզ կ'ուղեւորի, սակայն հոն իր մահկանացուն կը կնքէ 1863 Նոյեմ. 19ին եւ մարմինը հոս փոխադրուելով կը թաղուի Պատրիարքանիստ Մայր եկեղեցւոյ գաւիթը:

Վառօդապետ
Պօղոս Պէյ Տատեան

Պօղոս Պէյ Տատեան հեղինակն է Ֆրանսերէն գրքոյկի մը, որ հրատարակուած է Փարիզի մէջ:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՓԱՇԱ ՏԱՏԵԱՆ. — Յովհաննէս Պէյի ամէնէն տաղանդաւոր որդին Յարութիւն-Գարբեգին ծնած է 1830ին, Այ-Սթէֆանոս: Նախնական կրթութիւնը մասնաւոր ուսուցիչներէ ստանալէ ետք, իր ուսումը կատարելագործելու համար կը ղրկուի Փարիզ, ուր կ'աւարտէ Սէնթ-Պարպ Լիսէն ու յետոյ կը բոլորէ Լուի լը Կրանի եւ Սորպոնի բարձր. ուսմանց շրջանը: 20 տարեկանին Պոլիս վերադառնալով կ'ամուսնանայ Ճէզայիրլեան Ամիրային քրոջ հետ եւ դեռ շատ երիտասարդ կը մտնէ պետական ծառայութեան մէջ: Օսմ. Պետութեան Արտաքին գործոց նախարարութեան օտար թղթակցութեանց դիւանի քարտուղարութենէն սկսելով կը վարէ բազմաթիւ պաշտօններ, կը մասնակցի միջազգ. դիւանագիտական խորհրդակցութեանց, որպէս պատուիրակ. գործակատար եւ յետոյ Արտաքին Գործոց նախարարի խոհրդական, ստանալով Փաշայութեան ու Վէզիրութեան աստիճաններ ու բազում պատուանշաններ: Կը հանդիսանայ միջազգ. համբաւ վայելող պետական մեծ դէմք մը, ու կը մեծարուի օտար արքունիքներու բարձրագոյն պատուանշաններով. 1868–1888 յաջորդաբար եղած է Պետական Խորհրդոյ անդամ, Պետական ալժեթղթոց վարչական տնօրէն. Անտառաց վերատեսուչ, նախագահ Բերայի Թաղապետութեան, Դեսպանատան Խորհրդաժողովի ներկայացուցիչ եւ Պուլկարիոյ արտակարգ Գոմիսար: Թէեւ խորհրդական, տարիներ ինքը վարած է Թուրքիոյ արտաքին քաղաքականութիւնը:

Յարութիւն Փաշա Տատեան

Յարութիւն Փաշա Տատեան, որպէս ճշմարիտ ազգասէր Հայ, նոյն

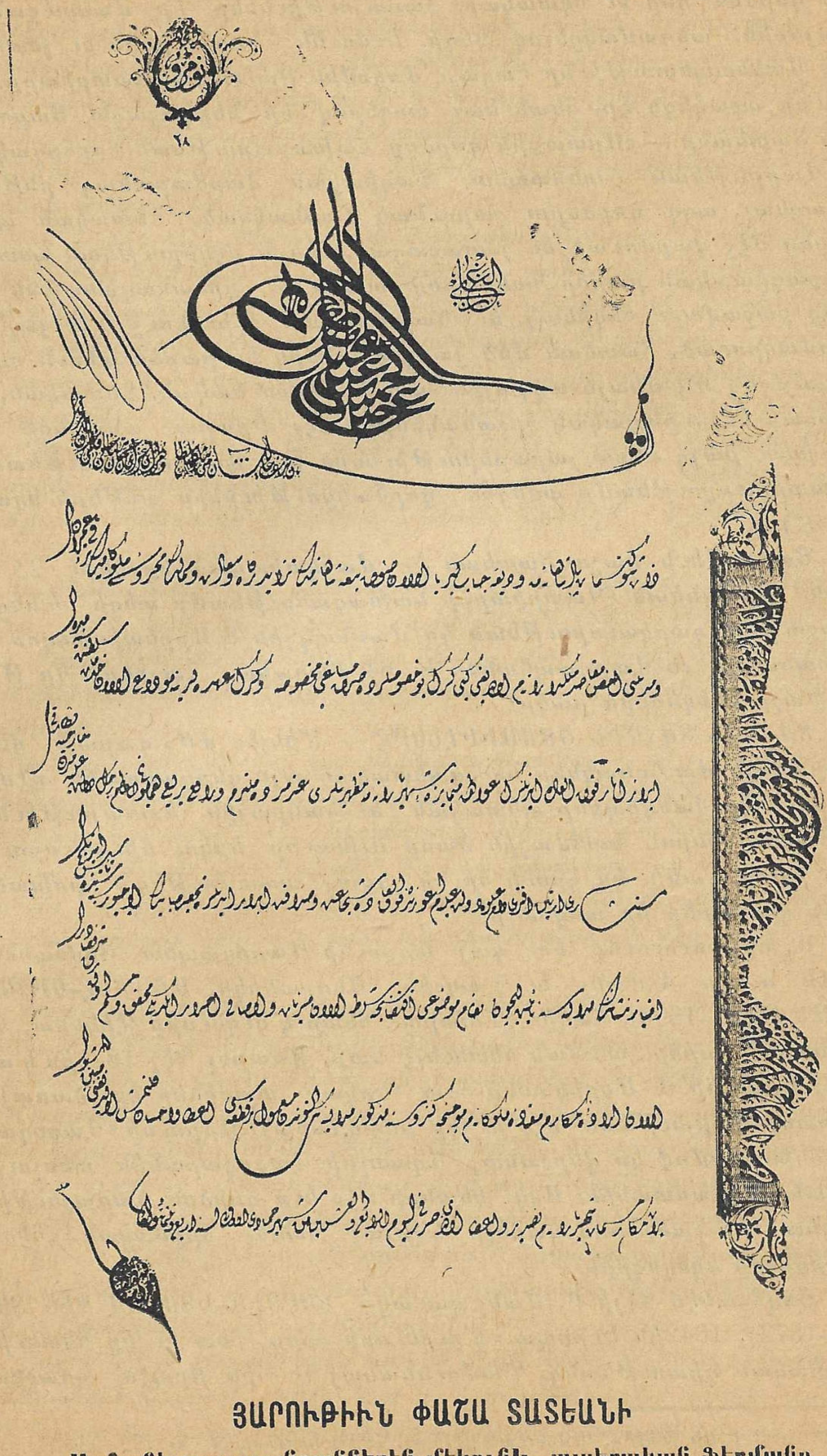

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՓԱՇԱ ՏԱՏԵԱՆԻ

Սուլթանի պատուանշաններէն մէկուն կայսերական Ֆէրմանը

ատեն գործօն դեր եւ օգտակար ծառայութիւններ կը մատուցանէ իր համայնքին, անդամակցելով Կեդր. Ուսումն. Խորհուրդին եւ յետոյ վարելով Ատենապետութիւնը Քաղաք. Ժողովին: Օրմանեան Պատրիարք, որուն գլխաւոր աջակիցն էր, հետեւեալ տողերով կը ներկայացնէ Յարութիւն Փաշա Տատեանը.— «Արտաքին գործոց Նախարարութեան Խորհրդական եւ Ազգ. Վարչութեան Ատենապետ, Գաղիական վարժարանաց ընթացիւք զարգացեալ, ազգ. գործերու շարունակ մասնակցած, Պետական պաշտօնատանց մէջ վարժուած եւ յառաջացած, մինչեւ վէզիրութեան աստիճան, քաղաքագիտական բարձր հանճարով օժտուած, դիւանագիտական գրութեանց քաջավարժ հեղինակ, եւ Կայսերական իշխանութենէն յարգուած եւ համակրուած, Տատեան մեծ յարգ ու վարկ եւ բարձր անուն ու պատիւ վայելեց ո՛չ միայն ազգային այլ եւ Արքունական, Պետական, դեսպանական եւ Եւրոպական շրջանակներու մէջ: Իրարու անծանօթ չէինք կանուխէն, բայց սերտ յարաբերութիւնս իւր Ատենապետութեամբ եւ իմ Պատրիարքութեամբ անցաւ, գործակցութիւնս անթերի եղաւ ու մնաց»(*):

Յարութիւն Փաշա Տատեան իր մահկանացուն կը կնքէ 23 Հոկտ. 1901ին: Օրմանեան Պատրիարքի նախագահութեամբ տեղի ունեցող իր փառաշուք յուղարկաւորութեան կը մասնակցին 8 Արքեպիսկոպոս եւ Եպիսկոպոսներ, 16 Վարդապետներ եւ 64 Քահանայ Հայրեր: Կը թաղուի Պէշիկթաշի եկեղեցիին բակը:

ՏԱՏԵԱՆ ՏՈՀՄԻՆ ՃԱՌԱՒԻՂՆԵՐԸ — Մինչեւ ԺԹ. դարուն վերջերը ու նորագոյն ժամանակներ նահապետական այս գերդաստանի դէմքերէն շատերուն կը հանդիպինք պետական եւ հանրային ծառայութիւններու մէջ: Տատեաններու տոհմային ծառը գլխաւոր երկու ճիւղաւորումով է որ կը բարգաւաճի, կը ցրուի հուսկ յետոյ՝ պատմութեան փոխանցելու համար պտղաբեր իր անցեալը:

Ա. ճիւղաւորումը կու գայ Արքունի Վառօդապետ Յովհաննէս Պէյէն: Ան ունէր 4 մանչ եւ 5 աղջիկ: Անդրանիկը՝ ԱՌԱՔԵԼ-ՍԻՄՈՆ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆ (1820–1895), հազիւ 15 տարու, հետը կ'ուղեւորի Վիեննա, Փարիզ եւ Լոնտոն: Բարձր. ուսման հետեւելէ ետք, Առաքել Պէյ 1841ին կ'ամուսնանայ Սրբուհի Յ. Մօրիկեանի հետ Երկար տարիներ կը ծառայէ Վառօդարանի վարչութեան մէջ ու կը բարձրանայ Արքունի Վառօդապետի պաշտօնին: Իրմով կը վերջանայ Ազատլըի Վառօդարանին տեսչութիւնը Տատեան գերդաստանին: Ազգ. կեանքի մէջ եւս գործօն ծառայութիւններ կ'ունենայ. իր ջանքերով կարելի կ'ըլլայ հանել օրինական «հէօճէթ»ը Մագրիգիւղի եկեղեցիին:

Յովհաննէս Պէյի Բ. մանչ զաւակը ՆԵՐՍԷՍ-ԽՈՍՐՈՎ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆ (1825–1872), 1842ին Եւրոպա կ'ուղեւորի հօրը հետ եւ կը հետեւի երկրաչափական գիտութեանց: Կ'ամուսնանայ 1846ին: Որպէս առաջնակարգ

---

[*] «ԽՈՀՔ ԵՒ ԽՕՍՔ», Օրմանեան Արքեպս. 1929, Երուսաղէմ, էջ 429–30:

«էնժէնիէօռ» պետական ծառայութեանց կը կոչուի եւ կը վարէ նաեւ Էյթինպուրնուի ծուլա անին վերատեսչութիւնը: Իր մանչ զաւակներն են ՍԻՄՈՆ, ՎԱՀՐԱՄ, ԱՐՇԱԿ եւ ՏՐԴԱՏ. իսկ աղջիկները՝ ԱՐԵԳՆԱԶ եւ ՍՐԲՈՒՀԻ: Առնցմէ ճարտարարուեստագէտ Սիմոն պէյի աղջիկն է ՁԱՐՈՒՀԻ (Տիկ. Հ. Ֆէրուխան), իսկ Տրդատ պէյի աղջիկներն են՝ ՄԱՌԻ (Տիկ. Կերեամեան) եւ ԱՆՆԱ:

Յովհաննէս պէյ Տատեանի Գ. մանչ զաւկին Յարութիւն Փաշայի զաւակն է ՏԻՐԱՆ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆ, որ Եւրոպայի զանազան մայրաքաղաքներուն մէջ իր ուսումը կը կատարելագործէ հմտանալով Ֆրանսերէն, իտալերէն, անգլիերէն եւ յունարէն լեզուներուն: Տիրան պէյ երկար տարիներ կը վարէ զանազան պետական եւ հանրային պաշտօններ եւ կ'արժանանայ Օսմ. Մէճիտիյէի եւ այլ պատուանշաններու: Իր զաւակներն են ՄԿՐՏԻՉ, ՏԱՏ, ԱԹԻՆԷ եւ ՓԱՅԼԻ՝ ՏԱՏԵԱՆ: Սրթին Փաշա ունեցած է նաեւ երկու աղջիկներ՝ ԻՍԿՈՒՀԻ (Տիկ. Նաքաշեան) եւ ԷՕժԷՆԻ անուն: Վերջնոյն աղջիկներն են՝ ՄԱՐԳՐԻՏ, ԱՆՆԱ, ԵԱԳՈՒԹ, ԱՆԱՅԻՍ եւ ՇՈՒՇԱՆ:

Յովհաննէս պէյի Դ. մանչ զաւակն է ԳՐԻԳՈՐ–ՄԻՀՐԱՆ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆ (ծն. 1832): Իսկ իր աղջիկներն են՝ ԱՆՆԱ (ծն. 1819), եղած յետոյ Տիկ. Հ. Պապաեան, ԱՐԱՒՍԵԱԿ (ծն. 1828), յետոյ եղած Տիկ. Թօփհանէլեան, ՅՈՒԼԻԱՆԷ–ՖՈՒԼԻԿ (Տիկ. Էլիաս Զայեան). ՀՌԻՓՍԻՄԷ (1836–1852) եւ ՄԱՐԵԱՄ:

Բ· ճիւղաւորումը կու գայ Վաոօղապետ Պօղոս պէյ Տատեանէն, որուն եղբայրներն էին ԱՆԴՐԷԱՍ, ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ եւ ԹՈՄԱՍ: Վերջինը կ'ամուսնանայ երմոնեայ Մ. կէօնճեանի հետ եւ կ'ունենայ ՏԻԳՐԱՆ եւ ՔՐԻՍՏԻՆԷ անուն երկու զաւակ: Թոմաս Տատեան, որ նոյն ատեն ջուլֆակահար էր, Ֆրանսերէնի կը թարգմանէ վաոօդաշինութեան վերաբեր եալ գրքեր: 1828ին զոհ կ'երթայ ան վաոօդարանին մէջ տեղի ունեցող պայթումէ մը:

Պօղոս պէյ Տատեանի զաւակներն են՝ ՍԻՄՈՆ, ՄԿՐՏԻՉ, ՅԱԿՈԲ, ՄՈՐՏԻԿ, ԱՌԱՔԵԼ եւ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆՆԵՐը: Առնցմէ Մկրտիչ եւ Յակոբ ամուրի կը մնան: Սիմոն պէյի զաւակն է ԳՐԻԳՈՐ եւ Թոռը ՄԻՀՐԱՆ: Մարտիկ պէյ կ'ամուսնանայ Մալվինա տը Սա Վալան–ի հետ: Ասոր զաւակն է գնդապետ ՊՕՂՈՍ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆ: Առաքել պէյ, որ Եւրոպա կ'առնէ իր ուսումը, կ'ամուսնանայ Էյուպցի Էֆֆէնտի հետ. իրենց զաւակն է ՆԱԶԻ / Վահան Էֆէնտի, որ կ'ունենայ երկու աղջիկ՝ մէկը ԱՏՐԻՆԷ Տիկ. Գ. Սէրվիչէն, որուն դուստրն է գրագիտուհի Լուիզ Սէրվիչէն, իսկ միւսը՝ ԱՐԱՔՍԻ կ'ամուսնանայ Յովհաննէս Կիւլպէնկեանի հետ եւ կ'ունենայ զաւակ մը ան ալ Յովհաննէս:

Պօղոս պէյի զաւակներէն ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆ, կ'ամուսնանայ Աբրահամ Փաշայի քրոջը հետ եւ կ'ունենայ երեք աղջիկ. առաջինը՝ ՄԱՌԻ, Պօղոս Նուպար Փաշայի կինը կ'ըլլայ. զաւակներն են ԱՌԱՔԵԼ, ՎԱՀՐԱՄ, ՁԱՐԵՀ եւ ԵՒՆ. ք.ը՝ ՍՕՓԻԿ կ'ամուսնանայ Գէորգ Ասլանի

հետ. իրենց աղջիկներն են՝ ՆԵՒՐԻԿ (Տիկ. Առաքել պէյ Նուպար) եւ ԱՆՆԱ (Տիկ. Նէկիբ Փաշա Պուտրոս Ղալի). գ.ը ՆՈՒԱՐԴ: Յովհաննէս պէյի այս ժառանգորդներն են որ օրինական ձեռնարկներ կատարած են, տիրանալու համար Եէշիլքէօյի իրենց սեփական հողերուն, ըստ պաշտօնական արձանագրութեանց(*):

Տիկ. Աննա Նէկիբ Փաշա Եգիպտոս մեկնելով կ՚ամուսնանայ 1907ին Արտաքին գործոց փոխ-նախարար եւ Երկրագործական նախարար Նէկիբ Փաշա Պուտրոսի հետ: Միջազգային շրջանակներու մէջ մեծ յարգ վայելող. նոյն ատեն լեզուագէտ ու հնագէտ այս Հայուհին երկար տարիներ եռանդուն ղեկավարներէն կը հանդիսանայ տեղւոյն բարենպատակ հաստատութեանց (Հ. Բ. Ը. Միութիւն, Աղքատախնամ, եւ լն.) եւ եկեղեցանուէր, կրթանուէր ու մշակութային ձեռնարկներու ա ակից ու սատարող: 1941ին գլուխ կը հանէ Երուսաղէմի վանքին եկեղեցական զգեստներու հիմնական նորոգութեան գործը, ամիսներու բոլորանուէր աշխատանքով: Տիկ. Աննա Նէկիբ Փաշա անցեալ տարի Իսթանպուլ երբ եկաւ, այցելեց նաեւ «Մշակոյթ» գրատունը, այդ առթիւ իրմէ կրած տպաւորութիւնս կը յայտնէի սա տողերով. «Ուրախութիւնս մեծ եղաւ, երբ դէմ յանդիման գտնուեցայ Բուրգերու աշխարհին խորհուրդը իր հետ բերող Հայուհիի մը հետ, որ մէկէ աւելի ազնուական տոհմերու բնատուր շնորհներուն եւ առաքինութեանց մարմնացումն էր. այնքան համեստ էր ան ու խոնարհ որ իր մայրենի լեզուին ոսկեհունչ բառերն ունէր իր շրթունքին եւ որուն բարեգործութեամբ եւ ազգասիրութեամբ ակաղձուն սիրտը ջերմօրէն կը բաբախէր իր պատկանած ցեղին աւանդութեանց, հնագիտական արժէքներուն եւ գեղեցկութեան հանդէպ»: Խոր յուզումով ան այդ օր աչքէ անցուց Տատեան գերդաստանի վերաբերեալ այն ձեռագիրներն ու վաւերագիրները, որոնցմէ օգտուած ենք, ներկայ բացառիկ թիւին պատրաստութեան առթիւ:

Տիկ. Աննա Նէկիբ Փաշա Պուտրոս Ղալի

(*) Խնդրոյ առարկայ ժառանգական դաշտը կը վերաբերի Ֆլորիայի ագարակին ու յարակից հողերուն, որոնք մէկ մասն են Թափուի արձանագրութիւններով յայտնի ընդարձակ գետիններուն: Առանց ապօրէն ձեւերով սեփականութիւնը դարձած են զանազան անձերու, մինչ օրինաւոր ժառանգորդներուն կողմէ վճարուած է կալուածական տուրքը: Այժմ ելմտական ու դատական ն նիչներ ձեռք առած են խնդիրը եւ յետ քննութեան վերջնական բնոյթ պիտի յստանայ դատարանին որոշումը:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆԻ ԱՆՏԻՊ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ ՄԷԿ ՔԱՆԻ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

Ա. ՏԻԶԵԱՆ ՉԷԼԷՊԻՆԵՐՈՒ ԵՂԵՐԱԿԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

1819 Հոկտ. 14

Ան միջոցիս պատահեցաւ տարապարտ գլխատումը մեծազգի եւ վեհափայլ Տիւզեանց Գրիգոր Չէլէպիին, Սարգիս Չէլէպիին առաջի դրան Պապը Հիւմայիւնին, եւ Միքայէլ ու Մկրտիչ Չէլէպիներն կախելով մինն ի Խուրուչէշմէ եւ միւսն յԷնիգիւղ իրենց եալներուն առջին: Այս մեծազգի արանց պատմութիւնը Մխիթարեան Հարք գրած են. եւ Սիմոն Տատեանի օրագրութեան մէջ ալ մենք յիշատակեր ենք: Ասս տեղը Յոհաննու վերաբերեալը Գրիգոր Չէլէպիին ծանօթութիւնը կը յիշենք. անկից ետեւ յետ մահու Պէզճեանին նոցին եղբօր Յակոբ Չէլէպիին ծանօթութիւնը եւ առաջին անգամները խել մը ատեն մտերմութիւնը ու վերջին ատենները գործարաններուն պատճառաւ մտերմութիւնը, ցրտութիւնը ըստ կարգի իրենց տեղը պիտի յիշատակենք:

Գրիգոր Չէլէպին փառահեղ ու վսեմ անձ մըն էր. Յոհաննու հետ ծանօթութիւնը 1818ի վերջերէն է. Սիմոն Տատեանին հետ 1811էն էր վաղուց եւ Սիմոն Տատեանին վրայ համարում ունէր. ետքերը Յոհաննէս Տատեանը Մանասենց տանը հետ ազգականութիւն ունենալով՝ Մանասեան Գրիգոր աղան Զարպխանան ճէզի մուքաթա սարաֆի էր եւ Մինաս աղա աներն արծաթի տօղրաման ուստա պաշի, վասնորոյ ըլլայ Սիմոն Տատեանին մտերմութեան պատճառով եւ ըլլայ Մանասեանց փեսութեան պատճառաւ՝ ուր տեսնէր նէ ընտանեբար մեծարանք կ'ընէր եւ անգամ մըն ալ Զարպխանան տեսութեանը հրաւիրեց ու պատիւ ըրաւ Յոհաննու Տիւզեանց տանը փեսայ Ալիքսանեան Յոհաննէս աղան եւս ծանօթութիւն ունեցաւ: Որ մը, Այիստէֆանոզ կը նստէին՝ Այեօրկի գալով իրեն ամուսնովը եւ որդովը Տիրանաւ՝ Յոհաննու ամուսինը եագութ խաթունը Տիւզեանց քրոջը օրչաի կրցեր էր նէ պատիւ եւ յարգանք ըրեր էր: Վասն զի նոյն օրը Սիմոն Տատեան եւ եղբօրորդիքն հանդերձ ընտանեօք Կոստանդնուպոլիս էին: Այս առիթներով Տիւզեանք մտերմական ծանօթութիւն մը ունէին Յոհաննու հետ:

Տիւզեան Յակոբ Չէլէպին եւրոպա հանապարհորդութեան մէջ էր, երբ որ իրեն եղբարքը տարապարտուց մեռցուցին նէ. անոր ետեւէն ալ մարդ ղրկուեցաւ որ ետ դարձնեն. ու աքսորեցին Կեսարիա, ինչպէս նաեւ միւս եղբարքը Կարապետ եւ Պօղոս Չէլէպիներն: Յակոբ Չէլէպին իրեն հօրը Յոհաննէս Չէլէպիին կենդանութեանը Փարիզ գացած էր տղայութեան ժամանակին Նափոլէոնին ատենները: Հոն գաղղիերէն լեզու եւ մանրանկար (մինէճիութիւն) սորվեր էր. եւ շատ ընտիր էր աս արհեստիս մէջ: Իրենց ընտանեկան աղիւսալի արկածը եւ իրենց վտարանդութիւնը

Յակոբ Չէլէպիին իրեն ձեռքի արհեստը սիրեց ու մխիթարեց որ երբ որ աքսորանքէն դարձան իրենց տունը կեցան՝ մինէճիութեամբ կ'ապրէին: Թէպէտ Պէզճեան Յարութիւն Ամիրան գլուխին եւ խնամք եւ իրենց կարօտութիւնը կը լեցնէր ալ նէ, Պէզճեանին մինչեւ օգնական ըլլալու կարողութիւն ստանալու ատենը, Տիւզեանց բոլոր ընտանիքը Յակոբ Չէլէպիին ձեռքը կը նայէին, մինչեւ որ Պէզճեանին առատօրէն խրնամքները եղան: Եւ վերջապէս 1835ին սկիզբները հայրենական իշխանութիւնը ժառանգեցին Զարպխանէն դարձեալ առջի պաշտօնին սեփհականելով. եւ առաւել եւս բան զառաջինն պայծառանալով: Շատ ցանկալի ու գովելի է այն մարդը որ իրեն մանկութիւնը գիտութեամբ եւ կարեւոր արհեստիւ մը կը զարգացնէ: Արհեստը մարդուս գանձն է, երբ որ ըստ պատշաճի ի գործ դնէ ու յարգը ճանչնայ: Ի հարկ է Աստուծոյ օգնութիւնն ալ կը ժամանէ երբ որ մարդ բարեպաշտութեամբ ձեռքի ունեցած որ եւ իցէ իրեն շնորհուած արհեստը բարութեամբ եւ կարեւոր օգտին գործածէ: Ուստի մարդ ի մանկութեան ինքնիրեն համար հոգ չի կրնար տանիլ, ծնողաց պարտաւորութիւնն է աս խնամքները իրենց որդոցը մատակարարելու. թէ որ ծնողք չհասնին մեծ եղբայրը փոքր եղբարց, իսկ թէ որ եղբայրն ալ չհասնի Աստուծոյ ողորմութիւնը պէտք է իր պարտքը կատարէ. իսկ թէ որ Աստուած ալ անհոգ գտնուի, վերին Նախախնամութիւնը աներեւոյթ միջոցաւ կը տնօրինէ այն բարիքը եւ շնորհքը որ պիտի ունենար. եւ անանկ վիճակը աւելի գերազանց է մանաւանդ երբ որ շնորհքը ու բարիքը ընդունողը երախտագէտ եղեւ Աստուծոյ ու այն պարգեւը իրեն գերագոյն շնորհք ճանաչելով յարգը գիտնայ ու ան արհեստին մէջ յառաջդիմութիւն ունենայ:

Յակոբ Չէլէպիին կեանքը յաջող եւ անյաջող, երջանիկ ու թշուառ վիճակներու ենթակայ եղաւ. բայց իրեն վախճանը 1841ին իր պաշտօնին մէջ իշխանական պերճութեամբ ու նախամեծար փառաւորութեամբ կատարեցաւ Իտալիոյ մէջ ի յերկրորդ ճանապարհորդութեան:

Բ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՒ ՊՕՂՈՍ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆՆԵՐԸ Ի ՆՉՊԷՍ ԿԸ ԿՈՉՈՒԻՆ ԱՐՔՈՒՆԻ ՎԱՌՕԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏՕՆԻՆ

Յետ թաղման Սիմոն Ամիրայի, Յովհաննէս եւ Պօղոս գացին ի միասին Վառօդարանաց տեսուչ Մուհիպ Սայիտ Էֆէնտիին, որուն քաջալերական խօսքերէն մխիթարուեցան. քանզի խոստացան օգնական եւ պաշտպան կենալ իրենց. մէնաս մը բերել չտալով, պատուիրելով ալ գործերնուն հոգ տանին: Ըսաւ Յօհաննու որ հետեւեալ օրն Ազատլու իր գործին երթայ. եւ ետքը հրամայեց որ մէկտեղ դիւանաղպիր Մուսթաֆա պէյին երթան:

Նոյն օրը Յօհաննէս եւ Պօղոս գացին Արքունի պալատը. եւ Մուսթաֆա պէյին ներկայացան, ուր երբ որ Յօհաննէս անոր իրենց վրայ պաշտպանութիւնը կը հայցէր նէ, ըսաւ իշխանը.— Ատ աղաչանքիդ ա-

ւելորդ է. զի կը յուսամ որ արքանիս հայրենական պաշտօննիդ դարձեալ ձեզի կը շնորհէ. բայց տեսէք, յարքայէ մինչեւ սոսկական զինուորը վաոոդ գործ կ'ածէ. երբոր վաոոդին անպիտանութենէն գանգատ ըլլուի նէ, ես ի՛նչպէս կարող կ'ըլլամ ձեզի պաշտպան կենալու. իսկ թէ ձեր համեստութենէն եւ վաոոդէն դժգոհութիւն մը չըլլայ նէ, ես թշնամութիւն ալ կեմենամ ձեզի նէ դարձեալ կարող չեմ բան մը ընելու. ուստի ձեր աղէկութիւնն ալ գէշութիւնն ալ ձեզմէ կախում ունի: Ես աս խօսքերը, ըսաւ, Սիմոնին ալ ըսած եմ. երբ որ քանի մը անգամ ինձմէ պաշտպանութիւն եւ խնամք կը հայցէր: Եւ հիմա ալ բարեկամութիւն է Ձեզի այս խօսքերս. որպէսզի ձեր լաւութիւնը ինձի առիթ տայ ձեզի օգնելու եւ ձեր արժէքը եւ պատիւը մեծարել տալու:

Արդարեւ շատ ազդու եւ օգտաւէտ խրատներ էին աս խօսքերը եւ քաջալերութիւն մ'եղան Յոհաննու, եւ միշտ ալ կը յիշէր. ու աս խօսքը իրօք ալ ելան. վասն զի Տատեան Յոհաննէս քանի որ իր արհեստը կատարելագործեց, յարգը ինքնին հետեւեցաւ իրեն, որոնք Աստուծոյ շնորհքն ըլլալը ճանչնալով, ողորմուէն շնորհակալ կ'ըլլար, որոնց հաւատիք են հետագայ պատմելիքնիս:

Յոհաննէս եւ Պօղոս իրենց շնորհակալութիւնը մատուցանելով այն իշխանին, հետեւեալ օրը մին յԱզատլու եւ միւսը Այտեֆտանոս գացին. 7 Մարտ. 1832:

Արդ, արքունի հրամանաւ ըստ ծանուցագրին Մուհիպ Սայիտ Էֆէնտիին, Ազատլուի Վաոոդապետութեան պաշտօնը Տատեան Յովհաննու շնորհեցաւ. եւ Այտէֆտանոսինը՝ Տատեան Պօղոսին. 1000ական ղրշ. ամսականով. եւ ուրիշ արքունի հրամանագրով մըն ալ նորոգուեցան իրենց ունեցած առջի արտօնութիւնքն, զորս Սուլթան Սէլիմ եւ ինք Սուլթան Մահմուտ շնորհած էին Մահտեսի Տատ Ամիրային եւ յետ մահու նորին՝ Սիմոն Ամիրային:

Տատեանը այս պաշտօնին հասնելէն ետեւ երկու գլխաւոր սկզբանց հետեւեցաւ. որոնք թէեւ յառաջմանէ ի վեր ունէր, բայց բացարձակ միջոց չունէր հանդիսացնելու: Նախ յառեւտրական գործառնութիւնս Տատեան Պօղոսի հետ խորհրդութիւն չունենալ, միանգամայն ամէն բան եւ գործ իրարու հետ խորհրդակցելով ընել. երկրորդ՝ արհեստին կատարելագործութեան ջանալ: Աս երկու սկզբանց վրայ սկսաւ ընթանալ եւ երկիւղածութեամբ յԱստուած ապաւինեալ իր անձը աշխատութեան տուաւ: Այս գովելի ընթացքը երկոցունց մէջ շարունակուեցաւ մինչեւ Ֆէթհի Փաշային Տեսչութեան ժամանակը, որուն օրով աս նախանձելի ներդաշնակութիւնը տակնուվրայ եղաւ:

Մուհիպ Սայիտ Էֆէնտին յառաջմանէ ալ համարում ունենալով Յոհաննու Տատեանին վրայ, թէեւ յայտնի չէր ըներ, վաոոդարանին բոլոր գործերը հիմա անոր հաւատարմացեր էր:

Ըսած ենք վերը թէ Սիմոն Ամիրայի օրովն երկու գործ սկսեր էին շինելու. մէկը ծծումբ զտելու գործարանը եւ միւսը կէօքսուի ջրաշարժ

մեքենան. ասոնց վերաբերեալ բաները որչափ որ Ս.զատլու կը շինուէր նէ, բայց շարունակուելուն նորէն պատուէր եղաւ Տեսուչէն եւ ծծումբին գործատունը (որուն Սուֆուֆճաճեի անուն տրուեցաւ) աւարտեցաւ 1 Յունիս 1832ին. իսկ միւս մեքենային համար՝ որ անկատար մնաց Մուստաֆա Պէյին արքունիքէն դուրս ելլելովը, առաջարկեց Տատեանն որ վաոդարանի աւազանը վազած ջուրը բաւական անկում ունի, հոն հաստատուի: Մուհիպ Էֆէնտին վստահանալով Տատեանին ճարտարութեանը, հոն շինուելու հրամանը առաւ յարքունուստ:

Յօհ. Տատեանը յետոյ առաջարկեց այլեւս գնդակներուն հոլովմամբը վաոդի յարակցութիւն տալու մեքենան, բորակի գործարանին ծխահան կրակարաններուն փոփոխ թիւնը, բորակը չորցնելու վառարանին —որ այրած էր— մէկ գիշերուան մէջ շինուիլը եւ վաոդին ածուխը փոխանակ կաղնիի, ուրիէ շինելը, որուն համար Վէզիր Զայիրէ կոչուած մարգագետինը եւ Վաոդարանին կապված նահանգներուն յարմար տեղվանքը ծառ տնկելը, ասոնց համար Մուհիպ Սայիտ Էֆէնտիին մտադրութեամբ եւ արզագրով հրաման առաւ, թէեւ ոչ միանգամայն, այլ հետզհետէ ի գործ դրաւ, որոնց թէ շինութիւնը եւ թէ կատարումը որը 1832ին եւ որն ալ 1833ին լրութիւն գտաւ: Եւ ասգործողութեանցս մէջ Յօհ. Տատեանը շատ աշխուժութիւն ցցուց եւ անչափ անձնատուր էր գործոյն, որ ոչ երբեք հանգիստ կ'ընէր եւ իրեն մեծ ուրախութիւն էր գործոյն յառաջդիմութիւնը: Յօհ. Տատեանը վրան առած էր նաեւ շինութեանց ծախքերը, եւ ասոնցմէ ինչ որ շահ կը լինէր կէս բաժինը Պօղոս Տատեանին կը թողուր, ինչպէս նաեւ Վաոդարանէն եղած շահն ալ, կէսը կը բաժնէր անոր տալու:

3. ԱՆՏԻՊ ՊԱՏԱՀԱՐ ՄԸ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՓԱՇԱ ՏԱՏԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

«... 1832 Դեկտ. 10ին, Յարութիւն-Գարեգինը փոքր տղայ ըլլալով, առտուընց կանուխ տղայքը ամմենքը մէկտեղ եբէն ինչպէս կ'ըլլայ տղին առջին բան մը կ'իյնայ ուսկից պակուցեալ կը զարհուրի ու վրան արհաւիրք մը կու գայ, ջղերը ցնցումը առնելով, անանկ որ խեղդամահ ըլլալու վիճակ կ'իյնայ. ծնողքը եւ բոլորքը կը շուարին, վասնզի ոչ բժիշկ մը կար եւ ոչ մէկ ճար մը կրնային ընել: Մարգարիտ խաթունը կռնակին ցտումն (հաճամաք) ըրավ ալ նէ այլեւս կատղեցաւ. ասանկ մշի երկու ժամ չարչարեցաւ տղան. ինչ եւիցէ քիչ մը միջոց տըվավ օրօրոցին մէջ կը քնանար. մէկ մ'ալ յանկարծ աս արհաւիրքը կրկնեց. անանկ որ գլխուն մազերը բոլորը տընկըվեցաւ ու կը խեղդըվէր չարչարանօք: Մահտս.ի Տատ Հայրը Յօհաննու, Ս. Երուսաղէմ ուխտի գացեր էր նէ, տնօրինական տեղերուն ամմէնէն ալ մէկ մէկ կտոր մասունք առեր ու փոքրիկ սնտուկի մը մէջ պահած. Յօհ. Տատեանը առավ եղբօրորդիքներէն, անիկակ սենեկին բարձր տեղ մը դրված էր. ալ ամմենքը յուսակը

տուր միւս խնլահաս եղբարքը կ՚ողբան վրան. ծնողքը նոյնպէս. մայրը Եազուլժ Խաթունը ամուսնոյն աղաղակելով ըսաւ. «Մի շուարիր, բեր հօրդ բերած մասունքները վրան դիր»: Եւ Յոհաննէս Տատեանը սնտուկը առաւ բերաւ, բացաւ ու նախ եւ առաջ ձեռքը եկաւ այն մասունքը թղթով, որուն վրայ գրած էր «Սրբազնասուրբ 'գերեզմանին Քրիստոսի կափարիչ վէմէն է». իսկոյն Յոհաննէսը կատարեալ հաւատով զինքը խաչակնքելով միւս տղայոցը ըսաւ. «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց» ըսէք: Տղաքը «Քրիստոս յարեաւ» ըսելնիքէն միաբերան, ու Յոհաննէսը նոյն կտոր մասունքը Յարութիւնին գլխուն վրայ դնելով «Յանուն Յիսուսի Քրիստոսի» ըսելովը, ո՛վ սքանչելեացս իսկ եւ ի նմին պահու յական թօթափել արհաւիրքը դադրեցաւ. ու նոյնիսկ ժամուն աչքը բացաւ, եղբարցը երեսը նայելով սկսաւ խնդալ ու իրեն դայեակէն սորված խաղը երգել: Աս ատեն անպատմելի կ՚ըլլայ ծնողաց ուրախութեան վիճակը եւ Աստուծոյ սքանչելիքը ակն յանդիման տեսնելովնին, հաւատքը, յոյսը, սէրը միանգամայն ի միում վայրկենի իրենց ազդեցութիւնը մարդուս վըրայ ըլլայ նէ ինչ վիճակ կը ստանան ծնօղքը եւ հոն գտնըվօղքը, միայն կրօղը կրնայ հասկնալ եւ բացատրութիւն չի կրնար ըլլալ: Այս դիպուածէս յետոյ մայրը դարձեալ ուխտ ընելովը, յառաջիկայ շաբթու Ուրբաթ օրն Իւսկիւտար Սուրբ Խաչ խրկեց Մարգարիտ Խաթունին հետ, եւ անկից ետեւ այլեւս ոչ երբեք պատահեցաւ:

Աս դիպուածը եւ սքանչելիքը Յոհաննէս Տատեանը շատ մարդիկներու եւ եկեղեցականաց պատմեց ի փառք Քրիստոնէական Ս. հաւատոյս: Եւ մեք յորդորելով ի նմին պատմութեանց արժան համարեցայ յիշատակել աստ, որպէս զի գիտասցեն, զի երբ որ մարդս յամենայնէ անօգնական կը մնայ եւ կը դիմէ ողորմութեան եւ մեծ վայելչութեան Աստուծոյ, անկարելի է որ Աստուած չլսէ անոր, թէեւ մեղաւոր ոք ըլլայ ալ նէ. միայն թէ կենդանի հաւատք, հաստատուն եւ աներկբայ յոյս եւ Աստուածային սէր եւ սէրս այս հաւատով հիմնեալ, իբրեւ որդի առ Հայր դիմելու ըլլայ նէ, կը տեսնայ սքանչելի գործքերը Աստուծոյ Արարչին իւրոյ»:

Դ. ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՃԻՏ Կ՚ԱՅՑԵԼԷ ՊՕՂՈՍ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆԸ

14 Նոյեմբեր 1842ին ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՃԻՏ Այստեֆանոս գնաց և անկից Ազատլու, հետն ըլլալով Րիզա Փաշան, Ալի Նէճիպ Փաշան ու ծովակալ Թայիր Փաշան. և կը դառնայ դարձեալ Այստեֆանոս Պօղոս Տատեանի տունը, ուր երկու գիշեր կը մնայ: Թելադրութեամբ Րիզա Փաշային, Սուլթանը շատ մարդասիրութիւն ցոյց կուտայ Տատեանց ընտանեացը: Այս առթիւ յատկապէս Տատեան Յօհաննու վրայ ունեցած համարմունքը կը յայտնէ Արքան՝ թէ Արքունեաց և թէ ազգայնոց առջեւ անոր համբաւն ելլելով, մանաւանդ 28 Հոկտ. 1843ին դարձեալ Վառօդարանը

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆԻ ՄԷԿ ՆԱՄԱԿԸ
ՂՐԿՈՒԱԾ ՅԱԿՈԲ ԿՐՃԻԿԵԱՆԻ
(Խորհրդական Օսմ. Դեսպանատան Փարիզի)

Պէշիկթաշ, 21 Մայիս 1861

Բարձրապատի՛ւ Տէր,

Ընկալայ Ձեր սիրալիր նամակը՝ ի ձեռն մեծարեալ եղբօրդ Անդրանիկ Պէյին. չատ մեծ ուրախութիւն զգացի երբ որ ձայնդ և ողջոյնդ իր կենդանի բառբառ գրութենէդ առնելով։ Վասն զի ճշմարիտն կ'ըսեմ, չատ կարօտցեր եմ և կարօտութիւնս կը յարատեւէ, թէպէտ կարօտութիւնս լեցուցած կ'ըլլամ երբէք Աստուած կամեցեր է դէմ յանդիման տեսնելով և վայելելով զՍիրելիդ իմ։ Քիչ չեղաւ զգացած տրտմութիւնս որ իմ դանդաղութեամբը առիթ տուած եմ կարծիքներուդ մէջ ձգելու Ձեր վաղեմի մտերմութիւնը (Աւա՜ղ ասկէ մեր ազգին կասկածոտ բնութիւնը, որ ամէն մէկ անհատին վրայ տիրեր է ամէնուս. որով ոչինչ և անտեղի բանէ մը կ'այլայլինք, դեռ իրեն որպիսութիւնը չհասկցած, ոմանք կը ցրտանան ի սիրոյ, ոմանք սրտմտութեամբ իրար կը բամբասեն, ոմանք կը լքանեն Ազգին և եղբօրը ընելու բարի գործքերը չարունակելու, և ոմանք... եւլն. եւլն.)։ Ասոր համար կը պարտաւորիմ Ձեզի իմացնելու թէ այն ամէն կարծիքներդ, չեն ինչ։ Միայն չեմ կրնար չիշել թէ ինչ էր այն գիրը, որուն պատասխանը գրելու դանդաղիլս յառաջ բերած է.

գալումն իր ներկայութեան հանդիսով վառօդաց փորձ կ'ըլլուի։

Պաղտատու կուսակալ Նէճիպ Փաշան, որ երկար ժամանակ վառօդարանաց տեսուչ էր, կը ծանուցանէ Բ. Դրան, թէ Պօլիսէն հոն վառօդ գալը դժուար ու մեծածախս կ'ըլլայ։ Կ'առաջարկէ որ հմուտ անձ մը գայ Պաղտատ, որ այն կողմերուն բաւելուն չափ վառօդի գործատուն մը հաստատէ։ Այս առաջարկութիւնը Դուռն ընդունելով Ալի Նէճիպ Փաշային կը յանձնէ խնդրոյ կատարումը։ Ուստի Տատեան Առաքել–Սիսակ հարկաւոր ծանօթութիւնները հաղորդելով վարպան անուն վառօդագործի մը, կը խրկուի Պաղտատ (5 Մայիս 1843), ուր 200 կենդինար վառօդ հանելու գործատուն մը հաստատեց հանգերց բաղադրիչ նիւթոց բոլոր կազմուածքովն ու 1845ին դարձաւ Պօլիս։ Այս երիտասարդն իր աշխոյժ և քաջասիրտ բնութեամբն զոհեցաւ 9 Յուլիս 1849ին պատահած Ազատութեան պայթման սարսափելի արկածին։

Եւ 1843 Հոկտեմբերին Պէչիկթաշու Զրաղան պալատի հիմնարկութիւնն եղաւ ի ձեռն ճարտարապետ կարապետ Ամիրայի և աւարտեցաւ 1856ին սրբատաշ քարամբք, որ Տանկաստանի հոյակապ չինուածոց մէջ առաջին եղաւ գեղեցկութեամբ։

ուստի աս ճչմարիտն կ'ըսեմ, մեր ունեցած մչտատեւ սէրը ոչ մէկ ժամանակ մը եղած է մէկ էնթէրէսօի մը համար այլ միայն պարզ մէկ սիրահար իղձ մը ոգոյ. գիտեմ իրաւունք ունիք կասկածի երթալու վասն զի ժամանակէ մը ի վեր մեր ազգին մէջ քաւութիւնքը չատցած են, խաղաղասիրութիւնը խանգարուած է, իրարու ներող ըլլալ, իրարու խօսքը, ուղիղը ու բարին հասկնալ չարը ի բարին դարձնելու չանալ, դժբախտաբար գիտես թէ անհետ եղած է: Ազատասէրը դիմացինը իրաւացի թէ անիրաւ բռնաւոր կը տեսնէ, խաղաղասիրութիւնը ճիզվիթութիւն կը հասկնայ, իսկ ազատասէրին դիմացը եղողն ալ, գանի պինդ գլուխ վերջապէս տեսնելով թէեւ ցաւ կ'ըլլայ սրտին, բայց վերջապէս կը լքենի, կ'այլայլի, յորոց ոմանք ապստամբացք նաեւ կ'ըլլան: Ահա այսպիսի վիճակի մէջ գտնուելով իրաւը սուտը չորոշելով իրարու միչտ չարը կը հասկցնեն եւ ավտացնել կ'ուզեն. կարելի է որ ասանկներու հանդիպած կ'ըլլաք և իրարմէ հեռու երկիր գտնուելով, պարզաբար իրարու միտք հասկցած չըլլալով երկբայութեան որագայթին բռնուած էք: Շնորհակալ եմ որ Ձեր սէրը ինչպէս որ իմս է, տարբացած ըլլալով, միայն «ողջոյն ընդ քեզ» ողջունի ձայնը կը փարատէ ան ամէնն մութիւնը, և ի լոյթ կ'ընթանայ որպէս յերեկն եւ յեռանդն մեր պարզ մտերմական յարաբերութիւնը: Ուստի կ'ազաչեմ, մի չուտով այլայլիք երկբայութեամբ մէկ ուրիշի մը համար, մինչեւ ցարդ (բաց սրտով կ'ըսեմ) գործքով կամ բանիւ խարդախութեամբ՝ Ձեզի հետ վարուած կը յուսամ թէ տեսած չէք զիս. իմ բնութիւնս զիս միչտ կը տանի յայնմ վիճակի լինել, որ է ընդ ամենեսին ամենայն. բայց ասկէց ալ ոմանք կը կարծեն մեր վրայ ճիզուիթականութիւն մը, արդ զոր ինչ կամին կալծել թող կարծեն. իմ սիրտս ամ է և սկզբունքս է «լինել միամիտ և խորամանկ», ճանաչել և կշռել խորամանկութեամբ և ճար միամտութեամբ և յարատեւել որպէս յերեկն և յեռանդ, քանի որ բուռն արգելից և դիպուածոց ենթակայ չենք:

Մեծապատիւ Տատեան Պօղոս Պէյին հարցուցեր եմ իրկած գաղղիարէն մատենից համար, սակայն ինչպէս և ձեզի ալ ծանօթ է, մուսաց-կոտ ըլլալով չի յիշեր, սակայն նուաստս, մեծութեանդ խապար կուտամ որ մօտ ժամանակի ինքն Փրանսա պիտի երթայ ջուրերը մանալու օգտին համար: Շատ աղէկ է որ այդ կողմը ի հարկէ տեսութիւն պիտի ընէք, ան ատեն դիւրին կ'ըլլայ ասիկակ չակելը:

Կ'ազաչեմ որ թղթակցութիւնդ չարունակուի. հաւատացէք Տէր, որ ինձի չատ մեծ ուրախութիւն է և չատ չնորհակալ պիտի ըլլամ: Կ'ուզեմ իմանալ թէ գրաւոր գրազմունքդ ի՞նչ բանի վրայ է: Իրրեւ հիւր դեսպանատունն եմ կ'ըսէք. արդեօ՞ք բոլորովին մեկուսացեալ էք ի խորհրդականութենէ, եթէ ինչպէս կը յուսամ նէ դարձեալ ունիք հաղորդութիւն ի նմին: Այո՛ հանապազ և անդրաժեշտ բնաւորութեամբ. «Գան չըղթայաշար փորաւոնք բազումք որք ոչ ճանաչեն զՅովսէփ և զարդարութիւն»: Այս է որ ցաւ տայ ինձ, քանիցս որ կը տեսնամ այլքն ալ համավիշտք ինձ և ցաւագնեալք: Բաւական ժամանակ է որ ձեր մեծապատ-

ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՔՈՒՆԻ ՎԱՌՕԴԱՊԵՏ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆԻ(*)
(1835 - 1836)

Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ ԱՄԷՆ

Ի փառս Ամենասուրբ Երրորդութեան *և իպատիւ Ամենօրհնեալ* Աստուածածնին, *սկիզբն ճանապարհորդութեան մեր յեւրոպիայ. հրամանաւ Մեծազօր Արքային Սուլթան* Մահմուտայ, *ի գննութիւն գործարանաց վառօդաշինութեան. եղեւ հրաման նորին ի* 1835 *Հոկտեմբերի* 22. *եւ Հիճրէթ* 1251 *Րէճէպ* 12։

Հոգին Սուրբ Աստուած զօրացուցէ
եւ առաջնորդեսցէ մեզ ի բարին:

Յամի Փրկչին 1835 *Հիճրէթ* 1251, *Նոյ. 9. Շապ.* 1։

Յաւուր Շաբթու ի տօնի Սրբոյ Հրեշտակապետաց, յետ հաղորդութեան ի Սբ. Մարմնոյ եւ յարենէ Փրկչին *ի մէջ սբ. եկեղեցւոյ եւ յետ ճաշելոյ Ժամք բարեաւ արարեալ, մեկնեցաք ի նաւաստ բնակարանէն մերմէ որ յԱյիւօրկի, հանդերձ որդւովս Առաքելով. եւ մինչեւ ի* Նամլար *ի տեղին որ կոչի* Թաշ Քէօփրիւ *երկվարաւ գնացաք յաղագս ընկերակցութեան Վէլինամէթ զատէ Աղա Եղբօրորդւոյս* Պօղոս Աղայի, *և Եղբարց և բարեկամաց. և անտի նոքա յետս դարձան և մեք մտեալ ի սայլն մեր*

[*] Այս օրագրութիւնը, որ ընդհատուած է 22 Յունվար 1836ին, կը բաղկանայ 70 մանրատառ էջերէ: Կ'արտագրենք ա. 3 օրերու ուղեւորութեան նկարագրութիւնը միայն, անփոփոխ պահելով իր բնագիրը։ «ԱՍՏՂ.»

ուղեւորութիւնը ի հայրենեացդ հեռացել էք. թէ որ աս միջոցներուս աս տեղ գալդ ըլլար, կը տեսնէիր թէ ինչ աստիճան նեղութիւն և աղքատութիւն և թշուառութիւն ապրուստի և գործոց նուազութիւն կան։ Աստուած վերջը բարին կատարէ. օրըստ օրէ իւրաքանչիւր անձանց վրայ դժուարութիւնը և նեղութիւնը կը ծանրանան և ամմէնուն գրեթէ յուսահատութիւն կը տիրէ։ Ասանկ է քաղաքական վիճակնիս և ասկից ուրիշ ազգային անհամաձայնութիւն, կագ և կռիւ, որոնցմէ նախատինք Ազգին երեւան կ'ելլէ. իսկ արդ զո՞րն ասեմ վիշտս յայսկոյս վիշտս յայնկոյս, վիշտս յաջմէ, վիշտս յահեկէ բարդեալ դիզանան։ Մէկ կողմէն լրբութիւն, միւս կողմէն սրտմտութիւն, աղաղակ, խուժդուժ որպէս պղինձ ղօղանջումն։ Ինչ և իցէ. Աստուած այցելու ըլլայ Ազգիս։

Ընտանեացս կողմանէ շատ կարօտով և սիրով բարեւ կը մատուցանի. և վասն բարօրութեանդ աղօթող են։

Մնամ մեծարոյ Ազնուութեանդ — *Խոնարհ ծառայ*

ՅՕՀԱՆՆԷՍ ՏԱՏԵԱՆ

սկսաք չարունակել ի ժամ վեց եւ կիսուն։ Սահաթը 8ու կիսուն հասանք Հատըմ կոչուած գեղ մը, և սահաթը 9ու կէսին Պապաճախաճ, անկէց Խարա սու կոչուած չայը, որ Զաթալճայու վարի կողմն է. անցանք մեր անցած տեղէն քառորդ մը անդին. նոր և քարաչէն կամուրջ մը կար նոյն գետին վրայ, որ հասապ պաշի Մուստաֆա աղան չինել տուած էր։ Սահաթը 11ու կէսին հասանք Զաթալճա գիւղաքաղաքը, ուր մեր առաջին օթեվանը ժամուն տան մէջ ըրինք։ Անդադար 5 սահաթ ճամբայ գացեր եմք։

Զաթալճա գիւղաքաղաքս բարձր տեղ զետեղեալ է. 5 րոպէ անդին լեռ ճեղքեալ չաթալ է ձեւացած. նոյն պատճառաւ Զաթալճա կը կոչուի։ վատօդարանին խազանները հոս կը վերջաւորին. այս գիւղաքաղաքս 3–400 տուն կ'ելլայ. չատը Յոյն են, մնացածը Թուրք. ամ իրիկուն գեղին մեծը թուրք եկաւ մեզ տեսնել. քանի մը ժամ խօսակցելէնետու ելաւ գնաց. գիւղաքաղաքիս հացը սեւ և խմոր էր. ջուրը փէֆ աղէկ չէր. բայց ձեռվընուն եկածին չափ մեզի պատիւ ըրին։ Զօլփոյ օղլուն հոն էր։ Հաճի կիքան Մէհմէտը և Սարգիսը հետ եկան։ Հաճի կիքային հետ յարգելի Պօղոս Աղային թէսկերէ խրկեցինք։

Կիրակի։ Նոյեմբեր 10, Շապաճի 2։ —

Այս առտու գացինք Յունաց Սբ. եկեղեցին, ուր Պատարագ կը մատուցանէին. ելանք եկեղեցիէն, հեծանք ձիերնիս եւ ճամբայ ելանք սահաթը 2ին. սայլը չնստեցանք վասն զի նեղութիւն կ'ըլլար մեզի Զօլփոյ օղլուն Սերգիսը. և Մէհմէտը հետերնիս։ Հավան փէֆ աղէկ էր, ճամբաները աղէկ և ցուրտ չատ չկար. հասանք Իննեյկ ժամը 3ին. աջ կողմերնիս Տավուրճա կ'ըսեն, Սիլիվրի խազասին նոր տաղրմիջ եղած գիւղին մէջէն, որ մէկ խան մը ճնացած էր, անցանք. նմանապէս աջ կողմերնիս Ավրեճ անուամբ գիւղ մը կար, որուն տուները և ճամբաները լեռան վրայ կ'երեւէր. Պուլկարի թաղ ալ ունի եղեր. Գարա Սինան ըսուած ագարակի մը քովէ անցանք. չատ աղուր հողեր ունէր. կարի բերրնաւոր էր. յետոյ եկանք Ֆէնէռ անուամբ գեղ մը սահաթը 5ու կէսին. 300 տան չափ կայ, լաթին բնակիչները աղքատ ին. եկեղեցի մը սակաւ էին չինել, բայց կիսակատար թողուցեր էին. Ֆէնէռ զուարճալի դիրք մը ունի բարձր տեղ լեռան վրայ չինած ըլլալով. օդը փէֆ աղէկ էր. վասն որոյ հոն մէկ տեղ մը գացինք նստանք և նախաճաշիկ ըրինք, ուսկից նաեւ Եանաբօ չորպաճիին հետն Պօղոս Աղային թէսկերէ խրկեցինք և սայլն ալ ետ դարձուցինք անկէց զերէ չատ նեղութիւն էր մեզի։ Ելանք Ֆէնէռէն դաշտի մը մէջ մտանք, որ կ'իմացէն Սիլիվրի կ'երեւար. դաշտէն ելանք կէլէվրէ հասանք 8ու կէսին, ուսկից կէս սահաթ կը քշէր Չէլթն գեղը։ Ելանք կէլէվրէէն, Մանուքա Տէրէսիէն անցանք և սահաթը 9ը 20 րոպէ անցած Զանթա գեղը հասանք, որուն օդը. դիրքը և հայեցուածքը չատ գմայլեցուց մեզ. 500 տան չափ ունի, որ ամ օրվան օթեվանը պիտի ընէինք.

հիւանդութիւն ըլլալով Զանթա, ջանացինք Զօրլու հասնիլ. ուստի ելանք Զանթայէն, տեսանք Սառաքիլ Թէփէսի ըսուած լեռը, որուն վրայ հովէ ջաղացք կայ եղեր և Մառմառայու ահագին լեռները կղզի մը ձեւացած կերեւէին ի հեռուստ։ Անկէց իջանք Տէյիրմէն անուամբ պուլկարի գեղ մը սահաթը 10,20 րոպէ անցած, դիմացնիս տեսանք Զուխուռ Չէնկէլ։ Տէյիրմէն գիւղէն ելանք, եկանք Էսէչէ պուլկարի գեղը. աս գեղէն ելանք, մտանք Զօրլուի մեծ դաշտը, ուր բնաւ խորտուբորտ տեղիք չկային և աւազը մախսուս թափածի պէս ճամբաները չիտկեր էր և չամուռէն ազատեր էր. բայց տեղ տեղ ջուրեր չատ կային։ Նոյն դաշտը շարունակելով Զօրլուի այգիներուն ճամբան մտանք, որն սահաթէն աւելի կը քշէ մինչեւ ի Զօրլու, ուր դիմաւորել եկին մեզի Զօրլուին Հայու Զօրպաճին և քանի մը հոգի։ Վերջապէս սահաթը 2ին հասանք Զօրլու, ուր Հայու մահալլէին մէջ Սարկսւագ Գրիգորին տունը երկրորդ օթեվաննիս ըրինք. անդադար 10 սահաթ ճամբայ քալեր ենք։

Երկուշաբթի: Նոյեմբերի 11, Շապանի 3:—

Զօրլուէն Զօկիոյ օղլուին հետ յարգելի Պօղոս աղային բեսկերե խրկեցինք. և Երկուշաբթի օրս Աստուծով ելանք Զօրլուէն սահաթը 3ին, եկանք Ավլան Պէյ գեղը. Էրկէնէ գետը անցանք. անկից անդին տեսանք Փաշա քէօյը, ուրտեղ Սէլիմ Չէհրէ Սուլթանը կը նստի եղեր. տեսանք Միսսինի Անճայ քէօյ Քիւչիւք Բաբշտրան գեղերը. անկէց անցանք Բաբշտրանի ջուրը. Բաբշտրան եկանք սահաթը 7ին. տեսանք անտեղի ճամին և խանը որոնց վրայ կապարով գոցուած էր. գետին վրայի կամուրջը քարաշէն 4 աչքով. ասոնք ամմէնը Իպրահիմ Խանը շիներ է եղեր։ Միսսինի գեղը բերդ մը կայ եղեր ծինիմիգէն մնացած։ Ենէ տէրէսի և Էվրէն սէքիզ գետերը անցանք։ Վիզէին բերդը տեսանք հեռուէն։ Պէտիր քըռը ըսուած տեղը կայ Մուսա Թլիփեսին, ուսկից կ'երեւայ հեռուէն Քոէ Քիլիսէ և Էսկի Փօլօզ պալխանները, որուն վրայ բերդ մի ալ կայ։ Անկէց Քառա չայր ըսուած տղմոտ բեփէէն անցանք, ուր Թէպէտեւ չամուռները չորցած էր, բայց յայտնի էր որ անձրեւ եկած ժամանակը չատ տիղմ ըլլալն է։ Վերջապէս անվտանգ սահաթը 12ին ժամանեցինք Պուռկազ գեղ, և մեր երրորդ օթեվանը Հաճի Եօրկիի տունը ըրինք։ Աս մարդս չատ քաղցր մարդ է. աղէկ պատիւ ըրաւ մեզ. հոն էր նաեւ այանին սառաֆը, մեր եկէն Յակոբ աղային ազգականը. չատ բարի երիտասարդ մըն էր։ Երբ որ Հաճի Եօրկիին իմացուցին Նազարէթ աղային մահը, չատ տրտմեցաւ. և մենք գղջացանք ըսելնուս. վասնզի մարդուն սիրտը կոտրեցաւ։ Պուռկազ 1000 տուն կայ. Անդադար 8 սահաթ ճամբայ քալեցինք. Զօրլուէն սկըսանք մենզիլի ձի նստիլ, բայց ձիերը անչահ էին...։

ԾԱՆՕԹ.— Ուղղագրութիւնն անփոփոխ պահուած է։

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԲԱՆՔ Ի ՎԷՊՍ ԱԶԳԻՆ ՀԱՅՈՑ

Կ Ա Մ

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ

ի ՅՕՀԱՆՆՈՒ ՏԱՏԵԱՆ
Որդւոյ Միսս. ի ՏԱՏ Առաքելոյ

ԿԱՆԽԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա. Աշխարհիս համաշխարհական Ջրհեղեղէն ետքը նախկին ժամանակին մէջ երեւելի հանդիսացած Ազգերը՝ որչափ և պատմութեանց մէջ գրուած են, այսուամենայնիւ, ընդհանրապէս չատերուն ծագման վրայ և անոնց նահապետներուն յաջորդաբար չարունակութեան, և Ազգայնութիւնը կազմող իշխանութեան և գործունէութեան վրայ, որոչ և ճիշդ գաղափար մը չ'տեսնուիր։ Վասնզի թէեւ իրենցմէ կամ ուրիշներէ գրուած կան պատմութիւնները, բայց գրեթէ բոլորն ալ առասպելախառն դիւցաբանութեամբ յօրինուած ըլլալով, հաւատարմութիւն մը չընծայուիր, և ճիշդ գաղափար մը չառնուիր, ինչպէս Ճենացոց, Հնդկաց, Սկիւթական և Սարմատական ազանց, Բակտրիացոց, Մարաց, Պարսից, Ասորոց Քանանացոց, Եգիպտացոց, Յունաց և այլոց վրայ, որոնք ամէնքն ալ նախկին ժամանակի Ազգերն էին և մինչեւ ցայժմ կան, և այն ատենը իշխանութիւնք ու տէրութիւնք կազմեր և երեւելի գործքեր կատարելուընէն ի կարգս պատմութեան անցեր են, բայց ի սկզբանէ իրենց ծագումը, ցեղաբանութիւնը ժամանակագրական ճշդութեամբ յայտնի նգած չըլլալով մըթին մնացած են։

Բ. Միայն հաւատարմութիւն ընծայելու արժան՝ Եբրայեցոց և Հայոց պատմութիւններն են. որովհետեւ ատոնց յիւր Ջրհեղեղին՝ իրենց աշխարհին ծագումը և երեւելի ազգ և տէրութիւն հանդիսանալը, —իրարու կապակցեալ ճիշդ ժամանակագրութեամբ աս երկու ազգաց պատմութիւնները չարունակուած ըլլալով ճչմարիտ ըլլալը— յայտնի է։ Աս ըսածս թերեւս ոմանց խիստ և ծանր կրնայ թուիլ, բայց թէ որ անաչառ քննութիւն և հասուն մտօք դատողութիւն ընեն նէ, ճչմարտութեանց իրենք ալ կը հարկադրուին վկայել։ Մովսէսի և Մարգարէից գրած Ս. Գիրքերը՝ երկրայութեան տեղի չձգելով ի սկզբանէ նահապետաց անընդմիջաբար չարադասութեամբ Եբրայեցոց պատմութիւնը, հանդերձ ժամանակագրական ճշդութեամբ և ազգային ներքին վիճակին և անցիցը հանգամանքներուըը աւանդեր են, այնպէս զի աս պատմութեան ճշգրտութեանը ամէն ազգ համոզուած ըլլալով հաւատ ընծայեր են, և անիկա իբր սրբազան գիրք ընդուներ և ճանչցեր են։

Գ. Աս սրբազան գիրքը ոչ միայն Եբրայեցի ազգին կազմութիւնը և քաղաքական հանգամանքը, և պատահած դէպքերը կը պատմէ, այլեւ Աստուծոյ հաստատած եկեղեցին կը նկարագրէ, սկսեալ յԱդամայ՝ մինչ ի

Քրիստոս կենարար Փրկիչն մեր, որով իւր Աստուածային անհասանելի խորին խորհուրդը՝ ըստ ժամանակին յայտնած է և կը յայտնէ իւր նախասահմանութեամբը մինչեւ ցվախճան աշխարհի։

Դ. Իսկ Հայոց պատմութիւնը՝ գրեթէ Ս. Գրոց պատմութեան չատ տեղ հաստատուն ըլլալով, ինչպէս Նոյ Նահապետին Արարատի մէջ ծնալը, և անոր զաւակներուն սերնդոց աճիլը, Յաբեթի թոռանը Թորգոմէն Հայկազուններուն յառաջ գալը և Հայկին առաջնորդութեամբ անոնց Սզգային կազմակերպութիւնը և քաղաքական հանգամանքը և դէպքերը՝ մի բսո մինչէ պարզապէս կը պատմէ։ Եւ այս պատմութիւնը ազգային մատենագիրները կ'աւանդեն ամէնուն։

Ե. Աղբիւրը Մարիբասա կաթինան է։ Արշակունեաց վաղարշակ թագաւորը, Հայոց վրայ տեղեկութիւն առնելու համար զայն Նինուէ դրկեց, որպէսզի Արքունեաց գիւանագրութենէն Ասորի կամ Քաղդիարէն հին արձանագրութիւններուն մէջ Հայոց մասին գտած յիշատակարանները և պատմութիւնը հաւաքէ և նոյն հաւաքածոյ մատենագրութիւնը բերէ Մծբին մայրաքաղաքը։ Ուստի վաղարշակին և եղբօրը Արշակ Ջ. Պարթեւ թագաւորին հրամանին համեմատ, Մարիբաս գնաց Նինուէ և գիւանագրութեանց մէջ՝ նոյնէն սկսեալ մինչ ի վաղարշակ, Հայոց վերաբերեալ պատմական տեղեկութիւնները հետազօտելով գտաւ Ծուռնարէն գրուած մատեան մը, որուն մէջ հին ազգաց պատմութիւնները արձանագրուած և Քաղդէարէնէ ի Ծուռնարէն թարգմանուած էր Մեծն Աղեքսանդրի հրամանաւը։ Ասոր մէջ մինչեւ Աղեքսանդր եղած դէպքերուն գրուածները գրտնելով և անկէց ետքը մինչեւ վաղարշակ եղածները ուրիշ մատեաններէն չարունակելով, նոյնիսկ հաւատարմաբար օրինակուած մատեանը կը բերէ վաղարշակ թագաւորին կը յանձնէ, որ նոր Մծբին քաղաքին Արքունական դիւանին մէջ պահել տուաւ և ճիշդ օրինակն ալ արձանագրել տուաւ իրեն դիւանագրութեանը մէջ։

Զ. Ցետ ժամանակաց Մովսէս Խորենացին (441ին) ի խնդրոյ Սահակ Բագրատունի իշխանին, Հայոց պատմութիւնը գրեց՝ Մարիբաս կաթինային գրածը օրինակելով մինչեւ վաղարշակ, և անկէց ետքն պատմութիւնը յԱփրիկանոսէն, որ Որոգինեսի ժամանակակիցն էր և երեւելի անձանց պատմական գրութիւններէն և արքունի դիւաններէն քաղելով բովանդակեց իր աշխատասիրութիւնը։

Է. Մարիբաս կաթինային և ուրիշներուն յիշեալ մատենագրութիւնները Խորենացւոյն ժամանակը ամբողջ կային և իրեն ձեռքը հասած էին։ Եւ որովհետեւ Մարիբասայ պատմութեան սկսուածը Ս. Գրոյն համեմատ գտնուած է, իսկ երեւելի դիպուածներուն վրայ գրածները օտար ազգի հին և ժամանակակից պատմիչներուն գրածներուն մերձաւոր համեմատութիւն մը ունենալուն համար ճիշդ և վաւերական կը սեպուի։

Ը. Մարիբասայ գրած բուն մատեանը թէպէտ հիմա չկայ, և ոչ նաև օրինակեալը՝ բայց բարեբախտաբար անկորուստ մնացած կը համարուի, նայելով Խորենացւոյն հաւատաւոր քաղուածը որն որ ճիշդ նոյն հնդինակէն

առած ըլլալուն, թէ ինքը և թէ ուրիշ ազգային մատենագիրները անտեղեակ կը վկայեն։ Այսու ամենայնիւ Խորենացիէն առաջ և ետքը կան ուրիշ ազգային պատմիչներ ալ, որոնք քուն իսկ Մարիբասայ գրուածէն նիւթ առնելով իրենց պատմութեանը մէջ յիշատակեր են, որոնք գրուած են Խորենացւոյն պատմութեանը մէջ։ Ուստի կրնանք հետեւցնել թէ Խորենացին և անկէց առաջ և ետքը եկող Ազգային նախկին պատմիչները, Մարիբասայ մատենագրութիւնը վաւերացուցած են իրենք տեսած և կարդացած ըլլալովնին։ Եւ, Խորենացւոյն մատենագրութիւնը, ինքնին իրեն գրութեան ոճոյն հնութեամբը վաւերական կրնանք սեպել և վստահ ըլլալ նորին հաստատմութեանը։

Թ. Ուստի այլեւս տարակոյս չենք ունենար թէ Հայոց Ազգին առաջին դարէն մինչեւ Մեծն Ագաթանգղը եղած պատմութիւնը չինծու և առասպելախառն յօրինուած մը ըլլայ, այլ ճիշդ տեղեկութիւն մըն է Հայոց Ազգին ծագման և սերնդեան և անոր ազգայնութեան օրինաւոր կազմութեանը և վարչութեան և քաղաքականութեան հանգամանքներուն։ Բայց միայն աս կայ որ դժբախտաբար խիստ համառօտիւ աւանդեր են մեզ յիշեալ հին հեղինակները պատմութեան մանրամասն տեղեկութիւնները չտալով։

Ժ. Հին պատմութեան հեղինակներէն զատ, անցեալ և ներկայ դարերուն մէջ Մխիթարեան միաբաններէն Հ. Միքայէլ Չամչեան Վարդապետին ի լոյս ընծայած ընդարձակ Հայոց Պատմութիւնը և Հ. Ղուկաս Ինճիճեան Վարդապետին Հնախօսութիւն Հայաստանեայց-ը, ու նոյնպէս ի Վիեննա տպեալ 1849ին Հ. Յովսէփ Վարդապետին Տիեզերական Պատմութիւնը և դարձեալ ի Վիեննա տպեալ 1861ին Հ. Նիկողայոս Վարդապետին Ընդհանուր Ազգաց Պատմութիւնը, որ աս ետքի երկուքին մէջ ի կարգս ազգաց Հայոց համար ալ գրած են։ Աս յիշեալ մատենագիրներուն երկար ատեն աշխատասիրութիւնները, որ թէ Ազգային և թէ օտար, չատ հին և նոր մատենագրութիւնները հետազօտութեամբ կարդալով, մեր Ազգային Պատմութիւնը յօրինած են թէպէտ, սակայն ատոնք ալ Հայկազանց նախկին դարուց մէջ մանրամասն վիճակին և հանգամանքներուն վրայ լուսին բացատրութիւն տուած չեն։

ԺԱ. Ի վաղուց յետէ ըղձիւք կը փափաքէի որ նախահարց հանգամանքին և երկար ժամանակ անոնց տեսած իշխանութեան և քաղաքականութեան վիճակին և Ազգին այն երկարատեւ դարուց մէջ ազգային ամբողջութեան վրայ գիտութիւն մը ստանամ, բայց այս հետաքրքրութիւնս չկրնալով գոհացնել, հայրենասիրութեան եռանդեամբ սոյն յառաջիկայ աշխատութեանս ձեռնարկութիւն ըրի, թէեւ ճանաչելով անբաւականութեանս չափը։ Վասն այնորիկ վերոյիշեալ արդի դարուս մատենագրութիւնքը, մանաւանդ Հայր Միքայէլ Վարդապետ Չամչեանինը, աս փոքրաքի աշխատութեանս օգնական առի որոնք որ կարօտութիւն չեն թողուցած ուրիշ ազգային և օտար մատենագրութիւնքը կարդալ և քննել, որովհետեւ երկար ժամանակ այն ամէնքը լրար քաղդատելով և ըս-

տուգութեանը վերահասու ըլլալով իրենց աչխատասիրութիւնը ի լոյս ընծայեր են և մեք վստահաբար և չատ գժուարութիւն չկրելով, աս մատենագրութիւնները իրարու հետ բազդատելով, մեր փափաքին համեմատ, ըստ տանելոյ կարողութեանս, ըրած դիտողութիւնները պատմական կարգով յառաջիկայ յօդուածոց մէջ գրեցի, բացատրելով Հայկազանց նախկին գարուց մէջ Անցքը, Ներքին վիճակը, և Հանգամանքը, Բարքը և սովորութիւնքը, Կրօնքը, Դպրութիւնը և Արհեստը և Մշակութիւնը, Վաճառականութիւնը, Հայաստանի չրջակայ ազգաց հետ յարաբերութիւն ունեցողներուն համառօտ պատմութիւնը և անոնց վրայ ըրած խորհրդածութիւնքս։

ԺԲ. Այնպէս որ Հայկազանց Ազգայնութեան և Իշխանութեան նկարագիրը Հինգ չրջանի մէջ առնելով, այսինքն.— Ա. Հայկեն մինչեւ Արամ. Բ. Արամեն մինչեւ Պարոյր պսակաւոր թագաւորը. Գ. Պարոյրեն մինչեւ Տիգրան Երուանդեանցի մահը. Դ. Նորին յաջորդ Վահագնեն մինչ ի Վահէ վերջին թագաւորը. Ե. Մակեդոնացւոց իշխանութեան ժամանակի կուսակալները, որոնց իւրաքանչիւր չրջանի ժամանակաց մէջ գտնուող նահապետաց, իշխանապետաց, և թագաւորաց անընդմիջաբար յաջորդութիւնները հանդերձ անուններովը և ժամանակագրութեամբը գրած եմք և պատմութեանց մէջ ասոնց ժամանակին պատահած երեւելի դէպքերը ինչ որ գրած եմք պատմեցինք։ Եւ իւրաքանչիւր չրջանին մէջ Հայկազանց քաղաքականութեան հանգամանքը և Ոգին, Ազգային և արտաքին տէրութեանց վիճակին վրայ տեսութիւն ընելով, խորհրդածութեամբ դիտողութիւններս պատմական կերպիւ բացատրեր ենք։ Նոյնպէս նոյն գարուն հանգամանքներուն բնական հետեւութիւններէն և պատմութեանց ոգիէն և մանաւանդ Զանգիկ ազգաց ներկայ և անցեալ ժամանակներուն մէջ ունեցած հանգամանքներէն մակաբերելով, Հայկազանց Կրօնքը, Բնաւորութիւնը, Սովորութիւնը, Դպրութիւնը, Արհեստը, Երկրագործութիւնը և Վաճառականութիւնը, այն գարուն մէջ —բնականաբար ինչ վիճակի մէջ որ կրնար գտնուիլ— հաւանական փաստերով առաջ բերած և ցոյց ցած ենք։ Ասկէ զատ Հայկազանց հետ յարաբերութիւն ունեցող երեւելի ազգաց և տէրութեանց պատմութիւնը հանդերձ ժամանակագրութեամբ համառօտիւ գրեր ենք, որպէսզի Հայկ նախահայրէն մինչ ի վերջին թագաւորը Վահէ, անընդհատ իշխանութեան յարատեւութիւնը և Հայաստանին ամրողջութիւնը աչքի առջեւ բերելով, անոր որպիսութիւնը և վիճակը հասկնալու ապացոյց մը ըլլայ։ Եւ ասոր համար գարձեալ Հայոց հետ նոյն ժամանակի յարաբերութիւն ունեցող պետութեանց ժամանակագրական աղիւսակաց պատկերը հանդերձ ինչ ինչ երեւելի դիպուածոց ծանօթութեամբ ցըցուցեր եմք, որպէսզի ատ պատկերովս ալ Հայկազանց գարուց մէջ Վեհապետաց կարգը և ժամանակը և անոնց իշխանութեան տեւողութիւնը ուրիչ տէրութեանց Վեհապետներուն կարգին և ժամանակին տեւողութեան հետ ինչ ինչ համեմատութեամբ որ երեւցած են աւելի բացատրութիւն մը տրուած ըլլայ։

ԺԳ. Վերոյիշեալ Մխիթարեան միաբան արժանահաւատ և բազմարգիւն մատենագիրներուն տուած տեղեկութեանցը վրայ վստահ ըլլալով, հարկ չհամարեցայ ի կարգի բանիցս անոնց գրածները հանգերձ թղթահամարովը և գլխովը վկայ և ապացոյց բերել իմ ըրած գիտողութիւններս հաստատելու համար. այլ ասոնց հեղինակաց աշխատութիւնը և հետաքննութիւնը կատարեալ և ճիշդ համարելով, ըստ այնմ իմ ըրած խորհրդածութիւններէս յառաջ եկած գիտողութիւնները պատմական կերպով գրեցի: Եւ ասիկա փիլիսոփայական յօրինուած մը և ճշմարտութենէ զուրկ բան մը չըլլալու համար ըստ ամենայնի զգուշութիւն ունեցայ: Այնպէս որ երբ մեր գիտողութիւնները ըրինք, պատմութեանց մէջ խօսքերուն ընթացիկ զօրութեանը խելամուտ ըլլալով և նոյն ժամանակին շրջակայ ազգաց և պետութեանց վիճակը գիտելով, և ազգիս ներքին վիճակը և բուն բնաւորութիւնը գիտնալով և մանաւանդ Ազգին յարատեւ ամբողջութիւնը եւ վեհապետաց անընդհատ յաջորդութիւնը ապացոյց ունենալով, թէեւ որքան որ հին Պատմիչները Նախկին Հայկազանց վրայ համառօտիւ անցեր են, դարձեալ անոնց երկար ժամանակ ամբողջութիւնը և յարատեւութիւնը զօրաւոր փաստերնիս ըլլալովը՝ այն ամմէնքը բարոյապէս և բնականաբար ուստի որ կը ար առաջ գալ, նորին էական պատճառներուն վրայ խորհրդածութեամբ, անոնցմէ հետեւած պատշաճեցողութիւնը տրամադրած ենք և պատմական կերպով տեսութիւննիս և գիտողութիւննիս բացայայտեր ենք:

ԺԴ. Հայկազանց դարերուն մէջ Ազգին փառաւորութիւնը որչափ որ մեր Ազգայնութեանը պարծանք կը համարինք. այն դարերուն պատմութիւնը դժբախտաբար աղօտ և մթին անկիւններու մէջ մնացած ըլլալով, թէ Ազգայինք և թէ օտարազգիք մեծ բանի մը տեղ դնելով հետազօտութեամբ խորհրդածելու և խօսելու, կարեւորութիւն մը չեն սեպեր, միայն թէ Հայոց Պատմութիւնը ըսելով Արշակունեանց և անկէց ետքի ժամանակներուն պատմութիւնը կը տեսնենք: Ասոր համար հայրենասիրութեան եռանդեամբ խրախուսեալ, աս փանաքի աշխատութիւնս յանձն առի, յուսալով թէ մեր ազինք նաեւ մեր հայրենասիրական նպատակին դիմելով, առաւել լուսաւոր և կատարեալ ճշգութեամբ Հայկազանց Նախկին դարերուն փառաւորութիւնը և մեծութիւնը մթին անկիւններէն դուրս առնելով երեւան հանեն ազգասիրաբար:

ԺԵ. Եւ անտարակոյս մեծ ակնկալութիւն ունիմ թէ մերազնեայ գիտնականները Ազգային Պատմութեան վրայ խորհրդածութեան և գիտողութեան նիւթեր պիտի ստանան Գաղղիոյ, Անգղիոյ և Գերմանիոյ ճեմարաններուն անգամ բազմահմուտ և հնախօս իմաստուններէն, որոնք անխոնջ ամմէն դժուարութեանց յաղթելով և ծախուց դրամը չխնայելով, Հայաստանի, Ասորեստանի և Բաբելոնի գետնի տակ ծածկուած աւերակներուն մէջ հնութեանց արձանագրութիւնները հետազօտելով, անտարակոյս Հայկազանց վրայօք ալ նոր տեղեկութիւններ ալ պիտի յայտնուին,

որոնցմով մեր նախնի Հայկազանց մթին պատմութիւնն ալ իրեն պայծառութիւնը պիտի առնայ։

Ժ.Զ. Արդ, կը խոստովանիմ թէ թերեւս առ աչխատութեանս մէջ թերութիւն և սխալ պատուհասներ գտնուած ըլլան, որոնք բազմահմուտ գիտնոց անհաճոյ սեպուին. սակայն կը յուսամ զարձեալ թէ ներողամիտ կ'ըլլան, երբ որ հասկնան թէ միայն իմ ունեցած հայրենասիրութենէս մղուած փանաքի աչխատութեանս նպատակն և բաղձանքն է Հայկազուն նախահարց պատմութիւնը երեւելի պատմութեանց կարգը դասել։

Ժէ. Եւ ակն ունիմ եթէ առ մեր բաղձանքը յետ այսօրիկ լրացեալու յօժարին և չնորհիւ Տեառն պիտի կատարեալագործեն իրենց բարձրագոյն հանճարովը և գիտութեամբը։ Որով մենք համազգային Հայկազունքըս, զոհաբանութեամբ և երախտագիտութեամբ ուրախ և չնորհակալ պիտի ըլլանք, երբ որ կատարեալ տեղեկութիւն առանալով, տեսնենք և մեզի հետ օտարազգիք ալ տեսնեն Հայկազեանցս մեծութիւնը և անոնց նախկին գարուց մէջ առաջին կարգի մեծամեծ տէրութեանց համապատիւ ազգ ըլլալը, իրեն նահապետներով, սեփական աչխարհքովը, իւր արմատական լեզուովը և գովանի բնաւորութեամբն ու ձիրքերովը։ Աս առանկ ըլլալը հաւաստի գիտնալով խելահաս ըլլանք ուրեմն երեւելի ազգաց պատիւը ճանչնալ և չարհամարհել և մեր ազգայնութեան յատկութիւններն ալ օտարին ազգութեան և սովորութեանցը նմանելու և յարելու-նորաձեւութեան բաղձանքը մէկդի ձգելով միտ գնենք ամէն պարագայից մէջ մեր ազգայնութիւնը յարգել և սիրել, և մեր նախնեաց բարեմասնութեանցը նմանող ըլլալու եռանդուն ջանքը ունենանք, անոնց առաքինութեան փառքը մեր վրայ փայլեցնենք և թէ որ անոնց գովելի բարեմասնութիւններէն պակասութիւն կամ անուղղութիւն մը ունինք նէ, ուղղելու համար զմեզ քննենք և փութանք նախահարց արժանաւոր որդիքը ըլլալու և այսպէս սակաւաթիւ մնացորդքս գովելի սեպունք Արեւելեան Ազգաց մէջ՝ մեր հայկական ազնուութեամբն և քնաձիր առաքինութեամբը, որով անչուշտ ակնածելի կ'ըլլանք յաչս ազգաց և ազանց և յորում տգիտութեան վիճակի մէջ գտնուած ենք նէ, մեր վեհանձնութեամբ և հաւատարմութեամբը սիրելի և նախանձելի ըլլանք տեղւոյն վերագոյն իչխանութեան առջին։ Որպէս զի մեզմէ եաքը մեր որդիքը Արարչին Տեառն Ամենակալի փառատրութիւն մատուցանելով, երջանիկ սեպուին և պարծենալու արժանաւորութիւնը ունենան՝ թէ են ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ։

Ամենախոնարհ ծառայ Աստուծոյ

ՅՈՀԱՆՆԷՍ ՏԱՏԵԱՆ

Ի Կոստանդնուպոլիս, 1862
Սեպտ. 1 սկսեալ. եւ աւարտեալ 1866 Մարտ 1:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

ՏԱՏԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ԻՐ ԱԿԱՆԱՒՈՐ ԴԷՄՔԵՐԸ

(Պօղոս Առք.ի վաւերագիրը) 3

Մահուեսի Առաքել Տաս Ամիրա 4

Սիմոն Ամիրա Տատեան 6

Յովհաննէս Պէյ Տատեան 6

Մահուսի. Տաս Ամիրայի վերջին օրերը 7

Պօղոս Պէյ Տատեան 9

Յարութիւն Փաշա Տատեան 10

Կայսերական Ջերման պատուանշանի 11

Տատեան տոհմին շառաւիղներ եւ Տիկ. Անանա Նէկիբ Փաշա Պուտրոս Դալի թ. Ա. 14

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ ՄԷԿ ՔԱՆԻ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

Ա. Տիւզեան Չէլէպիներու եղերական վախճանը 15

Բ. Յովհաննէս եւ Պօղոս Պէյ Տատեան ինչպէ՞ս կը կոչուին Առքունի Վ.առօդապետութեան պատմութեան 16

Գ. Անհիպ պատահար մը Յարութիւն Փաշա Տատեանի կեանքէն 18

Դ. Սուլթան Մէհիտ կ'այցելէ Պօղոս Պէյ Տատեանի բնակարանը 19

Յովհաննէս Պէյ Տատեանի մէկ նամակը Ց. Կռնիկեանի 20

Ուղեւորութիւն Առքունի Վ.առօդապետ Յովհ. Պէյ Տատեանի 22

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԲԱՆՔ Ի ՎԷՊՍ ԱԶԳԻՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱՄ

Իմաստասիրական պատմութիւն Հայկազանց ի ՅՕՀԱՆՆՈՒ ՏԱՏԵԱՆ 25

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
(1922 – 1952)

1.	*Միսաք Մեծարենց (Իր կեանքը)*, 1922, *Կ. Պոլիս*		1.—
2.	*Աղբիւր Անմահութեան, Ա. շարք*, 1927,	» *(սպառած)*	
3.	*Յոբել. Յիշատակարան Բերայի Աղքատախնամին*, 1927, *Կ. Պոլիս*		
4.	*Աղբիւր Անմահութեան, Բ. շարք*, 1928, *Կ. Պոլիս*		1.
5.	*Յիշատակարան Ուսուց. Օգն. Սնտուկի*, 1930, *Կ. Պոլիս*		
6.	*Պատմութիւն Պեզճեան Մայր Վարժարանի* (1830–1930) *Կ. Պոլիս*		2.—
7.	*Քառասնակ (Հայրենի Յուշեր, Հէքեաթներ, եւլն.)* 1930, *Կ. Պոլիս*		5.—
8.	*Կոմիտաս Վարդապետ (Իր կեանքն ու գործունէութիւնը)*, 1931 *Կ. Պ.*		2.—
9.	*Զմրուխտ Պասմաճեան (Արձակ էջեր, եւլն.)*, 1936 *Իսթանպուլ*		2.
10.	*Ժամանակակից Դէմքեր Զ. եւ Հ. Ասատուր* 1937, *Իսթանպուլ*		1.—
11.	*Հայ Տոհմանուններ (աշխատակցութեամբ)* 1937	»	1.—
12.	*Արմաղան (Յիշատակարան, Մ. Գօչի հետ)*, 1938	»	2.—
13.	*Ակն եւ Ակնցիք (Ազգագրական)*, 1943	»	5.
14.	*Յիսնամեայ Պատմ. Էսաեանի*, 1945	»	
15.	*Սայաթ-Նովա (Կեանքն ու գործը)*, 1946	»	1.—
16.	*«Մշակոյթ» Ազգագր. Տարեգիրք* 1948	»	2.50
17.	*Քառասնամեայ Յիշատակարան «Ժամանակ»ի* 1948	»	
18.	*Յուշամատեան Գարակէօզեան Որբանոցի*, 1949	»	
19.	*Լիբանանեան Յուշեր (Ուղեգրութիւններ)*, 1950	»	5.—
20.	*Տասեան Գերդաստանը եւ իր Ականաւոր դէմքերը*, 1952	»	1.—

Գին **100** *Ղրշ.*

Արտասահման ԿԷՍ Տոլար